C. SALLUSTI CRISPI

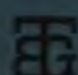
HISTORIARUM RELIQUIAE.

EDIDIT

BERTOLDUS MAURENBRECHER.

FASCICULUS I

PROLEGOMENA.

LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.
MDCCCXCI.

C. SALLUSTI CRISPI

HISTORIARUM RELIQUIAE.

EDIDIT

BERTOLDUS MAURENBRECHER.

FASCICULUS I

PROLEGOMENA.

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCXCI.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

PARENTIBUS CARISSIMIS

DIEM XVII MENSIS MAII ANNO H. S. NONAGENSIMO PRIMO,

NUPTIARUM VICENSIMO QUINTO

FESTUM AGENTIBUS

SACRUM.

Caput I

De Sallustii Historiis

C. Sallustius Crispus maiore aetatis parte improbe peracta ad res scribendas se contulit et quo turpior in vita fuerat ganeo lurcoque, eo acerbior in scriptis exstitit morum censor. Neque vero partes, quas adhuc secutus erat, deseruit, immo vero Caesare etiam mortuo id egit, ut et in coniuratione Catilinaria enarranda popularium factionem omni purgaret perduellionis crimine et in libro de Iugurthino bello conscripto optimatium inertiam, stoliditatem, corruptionem quam maxime urgeret. Quo in libro componendo de ampliore opere nondum cogitaverat[1]); sed brevi post[2]) ad historiarum libros quinque exarandos accessisse videtur, quibus celeberrima Sisennae Posidoniique opera continuare studuit. Nimirum id nunc sibi enarrandum sumpsit temporis spatium, quo invehendi in optimates idonea sibi data esset occasio, scilicet res gestas populi Romani a Sullae morte usque ad Pompeii dominationem. Enixe autem in historiis operam dedit, ut semper doceret, quam corrupta infirmaque fuisset tunc optimatium dominatio per Sullam restituta quantaque severitate popularium partes ab illis oppressae essent, praeterea ut demonstraret, Pompeium minime fuisse dignum (sicut postea fuit Caesar), cui uni tota res publica mandaretur. In factione igitur Licinium Macrum, in genere dicendi Catonem aemulatus est. Attamen insequenti saeculo haud tanta cum laude opera Sallustii lectitata sunt, quanta nobis quidem digna esse videntur. Praecipue genus sermonis breve concisumque ac iusto antiquius graviter statim

1) Cf. Iug. 95, 2 et Kritz prolegom. p. 14.

2) Non ante annum 39 historias componi coeptas esse ex gravi M. Antonii vituperatione (cf. fr. III 54 et 55 D) iure conclusit Linker.

vituperatum est, sicut antiquo illo epigrammate apud Quintil. VIII 3, 28 servato:

'Et verba antiqui multum furate Catonis,
Crispe, Iugurthinae conditor historiae',

quod nescio an Lenaeo, Pompeii liberto attribuam.[1]) Simul Asinius Polio librum composuit, 'quo Sallusti scripta reprehendit ut nimia priscorum verborum affectatione oblita'[2]); simile de Sallustio iudicium tulerunt Caesar Augustus[3]), Livius[4]), Seneca[5]). Orationes vero a Sallustio operibus addita reprehendit Pompeius Trogus.[6]) Viden, quanta aspernatione illius aevi homines docti Sallustium repudiaverint! Quocum convenit quod Plinius[7]) numquam eo usus est auctore. Contra alii exstiterunt, qui Sallustium imitarentur, sicut ridicule Arruntius ac modestius Velleius Paterculus, paulloque postea Curtius Rufus[8]): etiam Seneca rhetor historica Sallustii opera non aspernatus est.[9]) Sed magis magisque ab exeunte primo p. Chr. n. saeculo admirati sunt Romani Sallustium, iamque scribere ausi sunt Martialis[10]):

'Hic erit ut perhibent doctorum corda virorum,
Primus Romana Crispus in historia',

et Cornelius Tacitus[11]): 'Sallustius, rerum Romanarum florentissimus auctor'. Aemilius Asper[12]) in libros Sallustii, imprimis in historias, iisdem fere temporibus commentarium

1) Cf. Suet. de gramm. 15.

2) Suet. de gramm. 10; cf. Gell. X 26.

3) Suet. August. 86.

4) Seneca contr. IX 1, 14; adde quod Livius non ita saepe historiis fonte usus est.

5) Epist. XIX 5, 17 sq.

6) Iustin. XXXVIII 3.

7) Cf. auctorum indices, quibus numquam Sallustius nominatus est.

8) Cf. Wiedemann in Philol. XXXI p. 756.

9) Contr. III pr. 8; cf. Ribbeck in Mus. Rhen. XLVI p. 333.

10) XIV 191 in epigrammate anno 84 vel 85 edito.

11) Ann. III 30; de Taciti studiis Sallustianis conferas Wölfflin in Philol. XXVI p. 122.

12) Nuperrime vero Lämmerhirt, „de priscorum scriptorum locis a Servio allatis" (diss. Jen. 1890) Aemilii Asperi aetatem fini secundi saeculi tertiive initio adscripsit. Equidem quaestionem difficillimam diiudicare non audeo.

edidit et M. Valerius Probus grammaticus Sallustianum dicendi genus discipulis interpretatus est.[1]) Mox Hadrianus Caesar magnopere Sallustium adamavit[2]), etiam magis Fronto eiusque sectatores. Eidem aetati attribuendus esse videtur Zenobius quidam qui opera Sallustiana in Graecum transtulit[3]), eadem excerptae collectaeque sunt orationes atque epistulae, quas complures libri manuscripti adhuc exhibent. Sermonem vero Sallustianum post Tacitum plerique etiam tertii quartique p. Chr. n. saeculi scriptores sedulo studio atque labore imitati sunt.[4]) Solus mediocre prudensque in communi horum admiratione sibi servavit iudicium Quintilianus[5]); digna quoque quae cognoscatur Grani Liciniani mira de Sallustio sententia est[6]): 'Sallusti opus nobis occurrit, sed nos ut instituimus, moras et non urgentia omittemus. Nam Sallustium non ut histori⟨cum⟩[7]) aiunt, sed ut oratorem legendum. Nam et temp⟨ora⟩ reprehendit sua e⟨t de⟩licta carpit et cont⟨iones⟩[8]) inserit[9]) et dat in ce⟨nsum⟩ loca, montes, flum⟨ina⟩ et hoc genus amo⟨ena⟩ et culta[10]), et compa⟨rat⟩ disserendo.' Sed inde ab exeunte quarto p. Chr. n. saeculo Sallustii historiae quippe quae quinque libris conscriptae essent, paullatim legi desierunt, etsi minoribus eiusdem operibus etiamtunc homines studuerunt. Ausonius quidem praeter coniurationem Catilinariam etiam integrum historiarum exemplar possedit legitque, sicut ipse testatur XIII 2. 61:

'Iam facinus, Catilina, tuum Lepidique tumultum,
Ab Lepido et Catulo iam res et tempora Romae

1) Gell. I 15. III 1.
2) Spart. Hadr. 16.
3) Cf. Suid. s. v. Ζηνόβιος.
4) Wölfflin in Mus. Rhen. XXIX p. 285, Pratje, „quaestiones Sallustianae" (diss. Gotting. 1874) p. 28 sq.; Vogel in actis sem. Erlang. I (1878) p. 313, II (1881) p. 405; Opitz in annal. phil. 1883 p. 217; Klebs in Mus. Rhen. XLIII p. 330.
5) Inst. II 5, 19; IV 2, 45; X 1, 32; ibid. 101 ss.
6) p. 42 A 18 ss. (ed. Bonn.).
7) 'historica (historici??) sunt' cod., 'historicum scribunt' Bonn.
8) 'convitia' Bonn., melius supplevit Madvig.
9) 'ingerit' cod., corr. Francken.
10) 'cultae' cod., corr. Keil; 'culpat' Bonn.

Orsus bis senos seriem conecto per annos;
Iam lego civili mixtum Mavorte duellum,
Movit quod socio Sertorius exul Hibero.'

Et Aurelius Victor, Septimius, Sulpicius Severus, quin Ammianus Marcellinus[1]), etsi homo Graecus, non solum minores istos libros norant, sed historias quoque diligenter adhibuerunt variosque sermonis flosculos ex iis decerpserunt. Verumtamen Avienus[2]) utrum totam historiarum molem perlegerit an 'Situm Ponticum' seorsus editum, deinde Hieronymus ipsumne adhibuerit Sallustium an grammaticis quibusdam debuerit locos ex historiis allatos sane dubitari potest. Postremus, quoad nos scimus, totas Sallustii historias legit Augustinus, qui libro 'de civitate Dei' circa annum 425 edito longiora exhibet historiarum fragmenta. Iisdem fortasse temporibus attribuendum erit Iulii Exuperantii 'de bello civili opusculum' ex Sallustii bello Iugurthino atque primo historiarum libro excerptum.

Medio igitur quinto p. Chr. n. saeculo etsi plane doctorum hominum curae excidisse videntur historiae, tamen permulta exstant earum fragmenta, quorum pleraque grammaticorum latinorum studio debemus, qui Sallustii genus dicendi Sallustianasque voces observabant, laudabant, aequalibus ad imitandum proponebant vel priscae latinitatis usum allatis ex eo exemplis confirmabant. Primos docte de Sallustio egisse Aemilium Asperum et Valerium Probum supra iam commemoravi. Saepissime deinde Aulus Gellius, vir haud ineruditus, enuntiata verbave ex historiis laudat; postea tertii saeculi grammaticus exstitit Sallustii studiosus Nonius Marcellus, praeter hunc nonnulla quaedam habent Porphyrio, Horatii interpres, ac Sacerdos. Quarto quintoque p. Chr. n. saeculo magna grammaticorum qui historias citaverunt nobis praesto est cohors; ex quibus Aelium

1) De Sulpicio ac Septimio cf. Pratje, de Aurelio Opitz et Wölfflin l. l.; de Ammiano lege Hertz, „de Ammiani Marcellini studiis Sallustianis" (progr. 1874) et Wirz in Philol. XXXVI p. 627.

2) Avien. de ora. marit. IV 32:

'Interrogasti, si tenes, Maeotici
Situs quis esset aequoris: Sallustium
Noram id dedisse, dicta et eius omnibus
Praeiudicatae auctoritatis ducier
Non abnuebam.'

Donatum (et in Terentianis commentariis et in arte grammatica), Marium Victorinum, Rufinianum, Arusianum Messum, Servium[1]) ipsas etiam historias vidisse forsitan concedamus; sed plerosque, sicut Charisium Diomedemque, artium scriptores, Claudium Donatum, Vergilii interpretem, auctorem institutionum, quae Probi nomine falso inscriptae sunt, Macrobium, Martianum Capellam, scholiorum et ad Statii Thebaidem et ad Iuvenalis satiras auctores ex iis primi secundive saeculi grammaticis, quibus omnem fere doctrinam debent, etiam Sallustii verba laudata sumpsisse nemo erit quin mecum contendat. Quae si ita sunt, etiam posteriores grammaticos, Cledonium, Pompeium, Consentium, Phocam, Philargyrium, Priscianum[2]), Eutychem, scholiastas commentatoremque in Lucani Pharsalica ipsas non inspexisse historias per se patet. Septimi saeculi grammaticus doctissimus fuit Isidorus, qui saepissime laudat Sallustii verba; sed hunc plerosque illos locos e Servio[3]) prompsisse equidem existimaverim.

Discimus igitur etiam 'doctorum corda virorum' quarto ineunteque quinto saeculo historiarum plane fere oblita esse; omnino autem tunc ipsa scriptorum opera evolvere supersederunt homines barbari: itaque perierunt una cum Sallustii historiis plurimi tum Livii, Varronis aliorum libri. — Unus tamen etiam historiarum codex paullo diutius supererat, saeculo quarto vel quinto exaratus, sicut Hauler[4]) ex scriptura reque orthographica fragmentorum iure conclusisse mihi videtur; sed etiam hic nono fere saeculo a dementi quodam monacho dilaceratus est singulaque eius folia denuo rescripta sunt. Cuius libri complures particulae quamvis lacerae, gravissimo tamen momento, partim pridem iam repertae (fragmenta quae

1) Sed hunc multos, nisi forte omnes locos, quos e Sallustio affert, ex Asperi commentariis hausisse equidem non negaverim, cf. Teuffel [5] p. 1100.

2) Idem de Prisciano satis iam demonstravit Vogel in act. sem. Erlang. II p. 429.

3) Neque Servium neque Isidorum ipsas cognovisse historias suo iure contendit Vogel p. 428.

4) Stud. Vindob. VIII p. 321. Omnia historiarum fragmenta, quae aetatem tulerunt, unius libri manuscripti lacinia esse comprobavit P. Krüger in „Sall. op. ed. H. Jordan [3]" (1887) p. 133/34 adn.

dicuntur Berolinense et Vaticanum), partim nuperrime e codice Aurelianensi excussae sunt nobisque totius operis Sallustiani reciperandi magnum moverunt desiderium.

Sed antequam ad restituendarum historiarum aggrediamur conatum, circumspiciendum est, et quid adhuc viri docti de iis praestiterint et quid nobis relictum sit ut faciamus.

Primus Sallustii historiarum reliquias collegit Ludovicus Carrio 1574; deinde G. Corte[1]) 1724 primus eas ordine quodam historico disposuit. Novam optimamque ad restituendas historias viam ingressus est de Brossius[2]), qui quo erat ingenio splendidissimo, non fragmenta tantum Sallustii sed omnem materiem, quae historiis narrata erat, colligere ac disponere intermixtis Sallustii quae servata sunt verbis sibi proposuit. Attamen consilium optime excogitatum exsequi nequiit, quippe qui arte critica diligentiaque philologica plane careret. Tantum vero valuit ingenii Francogallici vis, ut qui postea historiarum fragmenta edidit, Fr. Dorotheus Gerlach praeter Cortium plerumque de Brossium sit secutus; pauca autem quae ipse e suo addidit nullius fere fuerunt fructus. Itaque Fridericus Kritz[3]) Brossii ratione plane abiecta ante omnia id studuit, ut quam accuratissime singula fragmenta explicaret, emendaret, ad rem certam referret, deinde ut ordine suo ea disponeret. Quod propositum ita fere assecutus est, ut et in rebus et in verbis constituendis pauca corrigenda vel addenda relinqueret. Qui postremo historias edidit, Rudolphus Dietsch[4]), Kritzii sectator, etsi non sine fructu aliquo ad Sallustium accessisse videtur, tamen magno huic muneri minime erat par. Praeterea de historiarum reliquiis optime meriti sunt Kreyssig[5]), qui frag-

1) Ex recensione Cortii saepius fragmenta edebantur, sicut a Paschalio 1737, Haverkamp 1742, Foulis 1749, 1777², aliis.

2) Charles de Brosses, „histoire de la république Romaine dans le cours de VIIe siècle par Salluste“ 1777, quem librum Teutonice edidit Schlüter 1810/21.

3) Kritz, „de C. Sallusti Crispi fragmentis a C. Debrossio in ordinem digestis rerumque gestarum contexta narratione illustratis“ 1829. „Sallusti opera“ vol. III, 1853. 1856².

4) R. Dietsch, „Sallusti quae supersunt“ vol. II, 1859.

5) „Commentatio de Sallusti libri III fragmentis“ 1835². „Epistula ad Fr. Kritzium de Sallusti hist. lib. II reliquiis“ 1852.

menta codicibus servata sagaciter interpretatus est, G. Linker[1]) de primo praecipue historiarum libro bene commentatus, Wölfflin, qui cum alibi, tum in editionis Dietschianae recensione[2]) de multis docte disputavit, Hauler, qui nuper nova Aurelianensia fragmenta et legit ediditque et acutissime interpretatus est, denique quem iam totius operis restituendi negotium subiturum vehementer speravimus, Henricus Jordanus. Qui de ceteris Sallustii scriptis iamdudum optime meritus postquam etiam de rebus in historiis narratis ac de earum fragmentis docte disseruit[3]), iam in eo erat ut ad novam historiarum editionem accederet, cum praematura flebilique nuper morte nobis ereptus est.

Nunc quidem si historias restituere studebimus, admonendum erit, ne fragmenta tantum colligamus atque in ordinem redigamus, sed ut omnem Sallustii memoriam apud posteros scriptores reconditam investigemus ac congeramus. Hanc reciperandi Sallustii viam praeivit de Brossius, hanc ostendunt Scaliger Eusebio, Suetonio Reifferscheid restitutis, hanc etiam Wilamowitz in animo habuisse videtur, cum diceret[4]): „Wenn man erst den Ephoros und Timaeos, Apollodoros περὶ θεῶν, Aristophanes λέξεις, die Historien des Sallust, die Antiquitäten des Varro in dieser Weise inhaltlich rekonstruiert, dann wird ein neues Leben in die Arbeit kommen, wird manches Gespenst gescheucht sein und die Ziele höher gesteckt werden, die Kenntnis in die Tiefen der antiken Wissenschaft dringen können.“ Quare primum disceptemus, quae res quo temporum ordine annis 78—66 domi militiaeque gestae sint, deinde quomodo Sallustius eas enarraverit. Quo circa in omnes qui de his annis egerunt scriptores inquirendum est, quibus fontibus usi sint, tum ii eorum loci, qui e Sallustio excerpti videntur, colligendi et disponendi sunt. Quo facto huic historiarum Sallustianarum imagini breviarioque intermiscenda sunt ipsius verba, quae nomine laudato a grammatico scriptoreve

1) Linker, „historiarum prooemium e reliquiis restituere tentavit“ (diss. Marburg. 1850), deinde in „Sitzungsber. d. Wien. Akad.“ 1854 (XIII).

2) Philol. XVII (1861) p. 519.

3) Herm. V p. 396, XIV p. 634, ind. lect. Regim. in aest. 1887.

4) „Antigonos von Karystios“ (1881) p. 5.

servata sunt. Sed haec nunc quidem mittam; illas quaestiones iam tractabo, ut quasi fundamenta futurae iaciam editionis.

Ac primum quidem quaerendum est, quasnam omnino res Sallustii historiae continuerint. Sed hac de re iam egit Kritz, qui demonstravit[1]) initium enarrandi fecisse Sallustium ab anno 78[2]), cum autem 'bis senos per annos' res Romanas eum tractasse sciamus[3]), porrexisse historias usque ad annum a. Chr. n. 66. Atque idem e fragmentis elucere iamdudum constat. — Iam videamus quae subsidia nobis usui esse possint! Atque res duodecim illis annis gestas plerasque iam ita constituerunt magni rerum scriptores nostri Drumann, Mommsen, Neumann, ut historicas illas quaestiones raro tantum tractare nos oporteat. De annorum 78—71 rebus praeterea egit Schlimmer.[4]) — Deinde de scriptorum fontibus permulta iam disputaverunt viri docti; quare priusquam singula curemus, circumspiciendum erit, quae de scriptoribus qui de annis duodecim memoriae quidpiam tradiderunt, sententiae adhuc prolatae atque quae comprobandae sint.

Ac de Appiani quidem fontibus, postquam diu frustraque a viris doctis disputatum est[5]), nuperrime id quod unum

1) Proleg. p. 18.

2) Cf. fr. I 1. D 'Res populi Romani M. Lepido Q. Catulo consulibus ac deinde militiae et domi gestas composui.'

3) Cf. Auson. l. l. Utrum vero historiae a Sallustio confectae sint an narrationem etiam longius contexere initio in animo ille habuerit, infra disquiretur.

4) „Historiae rerum gestarum quas in deperditis historiarum libris explicuit Sallustius", dissertatio (Traiect. 1860) non sine labore, mira cum stupiditate composita.

5) Velut *Μιθριδατικά* e Livio excerpta esse contenderunt Jordan, „de fontibus Appiani in bellis Mithridaticis enarrandis" (diss. Gotting. 1872) et Lauer, „de scriptoribus belli Mithridatici tertii" (progr. Wetzlar. 1871); idem de *ἐμφυλίων* libro primo affirmaverat Klebs, „de scriptoribus aetatis Sullanae" (diss. Berolin. 1876) et Kuyper, „de fontibus Plutarchi et Appiani in vita Sullae." Iam antea Posidonio una cum Livio attribuerat hunc librum Wijnne, „de fide et auctoritate Appiani" (1855) p. 10. Adversus hos priora bella Mithridatica e Posidonio, tertium e Theophane Mytilenaeo, bellorum civilium autem librum I e Posidonio vel Strabone fluxisse sumpserat Arnold in ann. phil. suppl. XIII (1884) p. 79 sq.. In reliquis bellorum civilium libris Graecum auctorem sta-

rectum est, demonstravit Otto[1]), et totum de bellis Mithridaticis librum et plerasque ἐμφυλίων partes excerpta esse e Strabonis hypomnematis; simul etiam Vogel[2]) ubicumque eodem auctore Graeco usi essent Appianus Plutarchusque, hunc Strabonem esse viderat. De primo ἐμφυλίων libro dubitat Otto, sed recte Arnoldium ac Vogelium docuisse arbitror, Posidonii aliorumque scriptorum memoriam usque ad I c. 106 Appiano per Strabonem praebitam esse; splendidam autem et amplam Sullae sepulturam splendidum Posidonio operis finem dedisse non est cur negemus. Sed plane diversum est enarrationis Appianeae genus inde a capite 107 (i. e. inde ab anno 78), a quo usque ad lib. II c. 7 Sallustio eum usum esse fonte contendo. Etenim in secundi libri de Catilinaria coniuratione parte Sallustii narrationem cum alterius auctoris conglutinatam esse constat[3]); in primi quoque libri fine Sallustium semper fere excerptum esse quamvis negantibus Wijnnio et Arnoldio infra demonstrare studebo. — Ipsius Strabonis magnum illud doctumque opus ἱστορικὰ ὑπομνήματα nuperrime Otto ex oblivionis tenebris ereptum restituit; sed quosnam habuerit auctores Strabo, difficillimum diiudicatu est, quoniam ille, qua erat doctrina ac diligentia permultos diversissimosque rerum scriptores legere et in usum suum excerpere solebat. — Plutarchus hanc aetatem in Sullae, Pompeii, Sertori, Crassi, Luculli vitis enarravit, quarum maxima pars e Sallustio hausta esse Petero[4]) visa est. Quam sententiam etsi minime falsam,

---

tuendum esse Appiano Plutarchoque communem Thouret in stud. Lips. I p. 333 sq. intellexerat, hunc autem Strabonem esse iam Judeich, „Caesar im Orient" (1885) p. 46 coniecerat.

1) Stud. Lips. XI suppl. (1889). Ceterum data occasione non possum, quin Ottoni, viro illustrissimo maximas agam gratias. Qui non solum libro suo praeclarissimo et me et omnes nostrae disciplinae studiosos amicosque magno affecit beneficio, sed qua est doctrina, comitate humanitateque, me quoque saepius e profunda scientiarum copia donavit et hac in dissertatiuncula adiuvit.

2) „Quaestiones Plutarcheae" (diss. Marburg. 1889).

3) Wijnne l. l. p. 41; Wiedemann in Philol. XXI p. 473; Dübi in ann. phil. 1876 p. 866; Schliephake, „griechische Quellen zur catilinarischen Verschwörung" (progr. Goslar. 1877); Buresch in „comment. Ribbeck." p. 217.

4) „Quellen Plutarchs in den Biographieen der Römer" 1865.

tamen in singulis quibusdam rebus corrigendam esse vel ex iis, quae Otto exposuit, efficitur. Sed de singulis singularum vitarum particulis infra disputabimus. — Zonaras X p. 474 sq. omnia quae his de annis profert, ex Plutarchi vita Pompeiana sumpsit; quae cum servata sit, Zonaram porro ne curemus.

Livianam memoriam praebent imprimis Orosius, periochae, Eutropius, praeterea etiam Cassiodorius et Augustinus. Quos non ipsum inspexisse Livium, sed epitome quadam e Livio aliis auctoribus adhibitis excerpta usos esse, postquam alii iam coniecerunt[1]), accurate evicit Zangemeister[2]); id unum addiderim, etiam Ammianum Marcellinum, Servium, scholiorum commentorumque in Lucanum auctores omnia fere, quae de liberae rei publicae temporibus narrant, ex epitome illa Liviana hausisse. — S. Rufum (vel Rufium) Festum 'breviarii' sui capitibus 3—14, quae de bellis in provinciis Romanis gestis refert, non ex Eutropio, sed ex Livio excerpsisse (potius ex epitome) Iacobi[3]) docuit. Qui cum Florum a Festo adhibitum esse plane negaret, Flori permulta in eo apparere vestigia iure ostenderunt Spengel[4]) et Eussner.[5]) Quare et epitomen Livianam et Florum Festi de rebus historicis fontes fuisse nunc constare mihi videtur.

Florum praecipue e Livio hausisse, alios autem interdum scriptores respexisse atque cum Livio contaminasse U. Köhler[6]) et Heyn[7]) exposuerunt, quibuscum equidem consentio. Quos inter scriptores certo Caesaris bellum Gallicum[8]), Sallustii tria opera[9]), Lucani Pharsalica[10]) fuerunt. O. Rossbach vero[11]) nu-

---

1) Sicut Thouret in annal. phil. suppl. XI p. 179.

2) „Festschr. z. 36. (Karlsruher) Philologenversammlg." (1882) p. 89 sq.

3) „De Festi breviarii fontibus" (diss. Bonn. 1874).

4) „Abhandl. d. Bair. Akademie" 1860 p. 348.

5) Philol. XXXVII p. 154.

6) „Qua ratione T. Livii annalibus usi sint historici latini atque Graeci" (diss. Gotting. 1860) p. 23 sq.

7) „De Floro historico" (diss. Bonn. 1866) p. 36 sq.

8) Heyn p. 52.

9) Iugurthinum quidem bellum usurpatum esse negat Jacobi, p. 35 adn.

10) Eussner in Philol. XXXVII p. 137; Westerburg in Mus. Rhen. XXXVII p. 35; sed cf. Judeich p. 11.

11) „Bresl. philol. Abhandl." II (1888) p. 164.

perrime contendit et Livii et Lucani memoriam Florum in utroque operis libro unico fonti suo, Senecae patri debere: contendit scilicet, neque vero accuratius demonstrare conatus est. Concedamus quidem ei, etiam Senecae librum Florum legisse; sed quin ceteros illos scriptores, praecipue Sallustium legerit atque usurparit, procul dubio est. — Libellus 'de viris illustribus', qui Aurelio Victori falso attribuebatur, Köhlero[1]) maxime e Livio excerptus esse, sed aliis adhibitis auctoribus visus est. Postea ad annalium scriptores illum redire existimarunt, statueruntque Mommsen[2]) Valerium Antiatem, Calpurnium Pisonem Aldenhoven.[3]) Sed rectius iam antea biographicum potius scriptorem cum auctoris 'de viris illustribus' tum Ampelii libri memorialis fontem esse arbitratus Wölfflin[4]) Hyginum nominaverat, cuius fere ad sententiam recurrens Mommsen[5]) Cornelium Nepotem praetulit. Difficillimam hanc quaestionem bene solvit H. Haupt[6]), qui vitarum scriptorem fontem statuendum esse Ampelio et huic auctori communem, eum autem esse Cornelium Nepotem, praeterea et multa singula et complures vitas e Livio (fortasse melius epitomen illam Livianam nominaret) sumpta esse acutissime ostendit. Hoc unum contra Hauptium defendam Florum quoque persaepe et ab Ampelio et ab Pseudo-Aurelio in exornandis rebus adhibitum esse.[7])

Velleium Paterculum non ad ipsos annalium scriptores recurrisse per se patet. Primi autem libri cap. 1—9 e Cornelii Nepotis chronicis fluxisse Sauppium[8]) secuti omnes consentiunt;

---

1) ll. p. 41.
2) Hermes I p. 168.
3) Herm. V p. 150.
4) „De Lucii Ampelii libro memoriali" (diss. Gotting. 1854) p. 40.
5) Epistula quadam ad H. Jordanum scripta, cf. Herm. VI p. 207.
6) „De auctore de viris illustribus quaestiones historicae" (diss. Herbopol. 1876).
7) Cf. Wölfflin p. 42; U. Köhler p. 41; Spengel p. 348; Rosenhauer, „de fontibus libri de viris illustribus" 1882; Lucani autem vestigia dinosci iniuria statuit Westerburg l. l. p. 49. — Ceterum etiam Cornelium ab Ampelio lectum atque in exterorum hominum vitis usurpatum esse ipse evicit Wölfflin l. l. p. 32.
8) „Schweizer Museum" I (1837) p. 145.

de liberae rei publicae temporibus Velleium Livio, Trogo Pompeio, Attico usum esse, praeter hos legisse Ciceronem Sallustiumque plerique putant.[1]) Contra Kaiser[2]) Livium et Trogum auctores Velleii fuisse omnino negavit ac sagacissime e rebus chronologicis conclusit, eum usque ac lib. II c. 48 Atticum secutum esse ducem, qui secundum Varronis quae dicitur aeram numerabat, inde vero a II 49 Catonis uti Velleium aera. Meo quidem iudicio et in genealogiis et in chronologia et aliis fortasse in rebus Attici annales Velleio certo usui fuerunt, sed etiam e Livio permulta eum hausisse in enarrandis singulis rebus satis docuisse mihi videntur U. Köhler et Klebs.[3])

Exemplorum collectores duo, Valerius Maximus et Frontinus haud pauca ex eo de quo agimus temporis spatio memoriae tradiderunt. Ac Valerius Maximus[4]) primarios fontes habuit Ciceronem et Livium, praeterea usus est Sallustio, Trogo, fortasse etiam Varrone, Caesare, Cornelio Nepote. Reliquos scriptores non ipse legisse Valerius, sed e collectaneis, sui ipsius collectioni similibus (sicut Pomponii Rufi) cognovisse videtur.[5]) — Frontinus quos habuerit in singulis exemplis auctores nondum satis inquisitum est; sed primarium inter eos obtinuisse locum Livium, Trogum, Sallustium, atque praeter hos etiam exemplorum collectiones in usum suum vertisse Frontinum consentitur.[6]) Bludau quidem omnia fere his de

---

1) Pernices, „de Velleii Paterculi fide historica" (1862) p. 11; U. Köhler p. 11, alii. — Atticum inepte repudiat De Oppen, „de Velleio Paterculo" (diss. Rostoch. 1875).

2) „De fontibus Velleii Paterculi" (diss. Berolin. 1884).

3) Köhler p. 11; Klebs p. 5.

4) Kempf in editionis (1854) praef. p. 17 sq.; U. Köhler l. l.; Elschner, „quaestiones Valerianae" (diss. 1864) p. 32; Zschech, „de Cicerone et Livio Valerii Maximi fontibus" (diss. Berolin. 1865); Kriegeri dissertatio, „quibus fontibus Valerius Maximus usus sit" (1888) mihi praesto non fuit.

5) Dirksen in „Abhandl d. Berl. Akad." 1845 III p. 124. Kempf, Elschner l. l.

6) Wölfflin in Herm. IX p. 82; Bludau, „de fontibus Frontini" (diss. 1883); Gundermann in ann. phil. suppl. XVI (1888) p. 318; Fritze, „de Iuli Frontini strategematon libro quarto" (diss. Hallens. 1888).

annis exempla ad Sallustium referenda censet, quod quam leviter factum sit infra edocebitur. — Quarti Frontiniani libri auctorem paucissimos adiisse scriptores neque Sallustium quidem legisse recte disputavit Wölfflin. — Plinii auctores quippe qui ab ipso scriptore indicibus nominati sint, haud difficile persaepe est discernere; praeclarissime enim Brunn[1]) demonstravit, Plinium eodem ordine quo in componendis libris usus sit, auctores in indices retulisse. Qua lege postea cum de singulis exemplis disseremus utemur; Sallustii vero nomen nullius exhibet libri index. — Asconii in Ciceronis orationes commentarios optimis niti fontibus, sicut Ciceronis orationibus epistulisque, Livio, Sallustio, Fenestella, Attico, actis, constat; hac autem de aetate Asconium plerumque ad Sallustium redire iure Wilmans[2]) autumavit, bene Lichtenfeldt[3]) demonstravit. Eandem fere atque Asconius doctrinam scholiasta Bobiensis exhibet, qui non multo post illum vixisse videtur.[4]) Sed talibus commentariis usi sunt auctores scholiorum quae dicuntur Ps.-Asconii et Gronoviana; qui certe iisdem fontibus suis debent locos Sallustii aliorumve scriptorum saepius laudatorum.

Exuperantii de bellis civilibus libellum plane e Sallustio expressum Sallustianique sermonis particulis ab ineruditissimo quodam homine conglutinatum esse, quod iam pridem quidam coniecerant, C. Bursian[5]) luculentissime comprobavit. De Diodori denique, Cassii Dionis, Memnonis, Grani Liciniani fontibus infra dicetur.

Sed haec hactenus: iam postquam generatim atque universe quid de scriptorum fontibus cogitandum sit, exposuimus, de singulorum auctorum singulis partibus earumque de fontibus disserendum est, ut repperiamus, qui posteriorum scriptorum loci e Sallusti historiis hausti sint; quibus in quaestionibus hunc sequar ordinem, ut primum agam de maioribus quae tunc fuerunt bellis, de seditione Lepidi, bello Sertoriano,

1) „De auctorum indicibus Plinianis" (progr. Bonn. 1856).

2) „De fontibus et auctoritate Dionis Cassii" (diss. Berolin. 1835) p. 13.

3) „Bresl. philol. Abhandl." II (1888).

4) Cf. Gaumitz, „zu dem Bobienser Ciceroscholiast" (progr. Dresd. 1884).

5) In editione sua (progr. Turic. 1868).

tumultu fugitivorum, bello Mithridatico tertio, deinde de minoribus quibusdam rebus disputem, bellis piraticis, Macedonicis, Cretensi, postremo res urbanas breviter addam.

Caput II

De seditione Lepidi

Res annis 78—77 in Italia gestas optime iam Mommsen praecipue Grani Liciniani reliquiis usus constituit. Equidem addiderim Sullam mortuum esse postea, quam Servilii contra praedones expeditio inita est (cf. Suet. Caes. 3); Martio igitur fere mensi dictatorem exspirasse crediderim. Qui sequuntur tumultus et urbanos et Etruscos media iam aestate sedatos esse existimo, quoniam pax inter consules facta est antequam comitia[1]) coepta sunt. Lepidum autem cum Etruscorum proscriptorumque praeesset catervis, Catulo collega repulso ipsam Romam vi aggressum esse ex Exuperantio Sallustioque[2]) efficitur. Ineunte anno 77 Lepidus Philippo Catuloque auctoribus hostis iudicatus denuo ad urbem accessit, sed impetus eius a Catulo repulsus est. Interea Pompeius in Gallia Liguriaque exercitus popularium devicit. Drumann[3]) vero qui Flori[4]) verbis deceptus Pompeium fugato demum Lepido in superiorem Italiam

---

1) Cf. App. b. c. I 107: *ἐπὶ τὰ ἀρχαιρέσια οὐ κατῄει*, i. e. mensi Quintili vel Sextili cf. Mommsen „röm. Staatsrecht" I p. 563^2, p. 580^3.

2) Cf. Exup. p. 3, 26 (Bursian): 'Sed in Etruriae litore commisso proelio coeperat Lepidus esse superior per armatam multitudinem quae odio rerum Sullanarum se Lepidi partibus applicarat.' Sall. hist. or. Phil. § 10: 'An expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro atque flamma urbem invadat.' Philippi verba falso Drumann (IV p. 343 adn.) ad impetum anni 77 initio factum nobisque ignotum refert. Exuperantii enuntiatum ne ad pugnam ad Cosam factam referas prohiberis verbis 'coeperat Lepidus esse superior', quae minime quadrant ad 'fugientes eius copias ac se implicantes festinatione formidinis'. Similia de priore Lepidi impetu pugnaque etiam apud Granium Licinianum (p. 44 A. ed. Bonn.) exstare videntur.

3) IV p. 345, quem Neumann II p. 23 sequi non debebat.

4) II 11 (Halm): 'Sed iam Mulvium pontem collemque Ianiculum Lutatius Catulus Gneusque Pompeius — — — alio exercitu insiderant, a quibus primo statim impetu retro pulsus' etc.

proficiscentem fecit, non solum accuratissimae Plutarchi narrationi contradicit, sed etiam incredibilia sibi fingit. Quid enim Catulum Lepidumque, dum Pompeius complures per menses contra populares bellat, in Etruria vel Cosae alibive fecisse putat vir doctus? — Ceterum res a Lepido, Catulo, Pompeio gestas, cum Pompeius usque in Liguriam penetrasset diuque Mutinam obsedisset, ad mediam anni 77 aestatem durasse puto. — Sed iam ad scriptores qui has res memoriae tradiderunt nos convertamus ac quaeramus Sallustiusne an alius eorum auctor fuerit.

Granium Licinianum, cuius ex annalibus fragmenta quaedam ad seditionem Lepidi spectantia servata sunt, semper fere e Livio hausisse Madvig[1]) animadvertit. Sed inde a morte Sullae Sallustium secutus esse videtur; namque cum dicit[2]): 'Sallusti opus nobis occurrit, sed nos ut instituimus moras et non urgentia omittemus', ipse Sallustium se evolvisse testatur, neque vero eum omnino repudiat, sed 'moras' tantum eius, quas quidem mox enumerat (scil. contiones, descripta loca, montes, flumina), omittere vult. Deinde Granius in enarratione pergit: 'Verum ⟨simul⟩ coegere[3]) tr⟨ibuni⟩ pl⟨ebis⟩ c⟨onsu⟩les, uti tribuniciam ⟨po⟩testatem restitue⟨rent⟩, negavit prior Lepid⟨us⟩; et in contione m⟨ag⟩na pars adsenta⟨ta⟩st[4]) ⟨dicen⟩ti, non esse utile re⟨sti⟩tui tribuniciam p⟨otes⟩tatem. Et extat ora⟨tio⟩'. — Sin orationem Lepidi exstare dicit iste secundi saeculi homo, profecto aliam nisi celeberrimam orationem Lepidi a Sallustio fictam significare[5]) non potest. Neque rem ipsam, quam narrat Granius, Sallustio contradicere putaverim[6]); namque tum restituendae tribuniciae potestatis cona-

1) „Kleine Schriften" p. 398. Editorum Bonnensium falsam de Liciniani aetate opinionem defendebat etiam Francken in annal. phil. suppl. III p. 251, sed cf. Comparetti in Mus. Rhen. XIII p. 457. — Livium de aetate Sullana Grani fontem esse tuetur Klebs l. l. p. 5.

2) p. 42 A, 18.

3) 'Cogenera' cod., 'convenerant' Bonn., 'orare coeperant' Madvig.

4) 'adsentast' cod., corr. C. Wachsmuth.

5) Jordan in Herm. VI p. 213 genuinam Lepidi orationem in animo eum habuisse putat. Sed illa neque umquam scripta memoriae tradita est neque, si fuisset, tam diu servari potuit.

6) Quod voluit Linker in annal. phil. LXXVII p. 639.

tus a Lepido omnino nondum susceptus erat[1]) neque iam eius rei Sallustius in oratione a Lepido in Sullam habita meminit. Is vero Grani error est, quod orationem a Lepido initio consulatus habitam, quam re vera in Sallustio exstantem viderat, cum hac Lepidi Sulla mortuo contione confudit. Sed Sallustium abhinc Grani fontem fuisse, ut magis comprobetur, conferenda erunt p. 42 B, 23: 'Et alia mul<ta pol>licebatur: exules r<edu>cere, res gestas a Sul<la vertere>[2]), in quorum agro<s mili>tes deduxerat, re<sti>tuere' et Exuper. p. 3, 22: 'Congregatis iis, in quorum possessiones novos colonos de suis militibus Sulla victor inmisit, ingentem congregavit exercitum pollicendo, si vicissent, se bona patria restituturum'; deinde Gran. p. 44, A, 8: 'defendebant, <quo>d vulgus[3]) agreste do<moque ext>orre[4]) eo coactum <ess>et', et Sall. fr. I. 46 D 'Magna vis hominum convenerat agris pulsa aut civitate eiecta'; denique Gran. p. 44, A. 11: 'Et consules dato <exercitu in>[5]) Etruriam <prof>ecti sunt', et Sall. fr. I. 44 D: 'Uti Lepidus et Catulus decretis exercitibus maturrime proficiscerentur.'

E Plutarchi vita Sullae postrema tantum capita nobis respicienda sunt, quibus de Sulla moriente ac deinde sepulto agitur. Ea autem, quae de adulterina Sullae vita cap. 36 narrantur, e Sallustio deprompta esse videntur, cum eiusdem rei[6]) testem illum Plutarchus laudet[7]) et bene conveniat cum Sallustiana Sullae morum descriptione.[8]) De ipsa Sullae morte

1) Cf. Sall. Hist. or. Lic. Macr. § 8: 'et quamquam L. Sicinius primus de potestate tribunicia loqui ausus mussantibus vobis circumventus erat' etc., quocum convenit Asconius p. 103 (Orelli): 'Primus Sicinius, tribunus plebis nec multo post Quintius — — — perfecerant, ut tribuniciam potestatem populo darent consules' etc. — Sed postea cum denuo anno 77 armatus urbi minaretur, talia flagitasse videtur, cf. orat. Phil. 14.

2) 'Rescindere' ed. Bonn., quod spatium excedit.

3) 'UiNGUS' in cod. legebatur; correxi.

4) ACREO in codice visum est, '<ext>orre eo' conieci, cf. Sall. Iug. 14.

5) Supplevi.

6) Etiam similia narrasse videtur Nicolaus Damascenus, cf. fr. 81 (F. H. G. III p. 416) ap. Athen. V p. 261 C. Qui unde haec habuerit, nescimus.

7) Comp. Lysandri et Sullae c. 3.

8) Cf. fr. I 37 D: 'Insanum aliter sua sententia atque aliorum

discrepat Plutarchus ab Appiano, cum ipse Sullam phthiriasi laborantem ex vehementi animi commotione mortuum esse tradat, hic autem b. c. I, 105 febri correptum Sullam decessisse narret. In phthiriasi urgenda Plutarchus consentit cum Plinio hist. nat. XXXVI, § 138, Pausania I 20, 7, auctore de vir. ill. 75. — Pausanias ad quem redeat auctorem decernere vix ausim; Plutarchi autem et Pseudo-Victoris congruentia facillime explicabitur, si haec e Cornelio Nepote, quem a Plutarcho lectum esse constat, hausta esse putaverimus; neque enim ridiculam hanc fabulam[1]) Sallustio, Posidoniove, gravibus illis scriptoribus vindicare licet. Plinius porro in huius libri indice non exhibet auctorem, apud quem fabulam repperire potuit; sed eandem rem etsi brevius, commemoravit etiam VIII, § 138, ubi Cornelius Nepos in indice nominatus est. Iam quis dubitet, quin Plinius, Pseudo-Victor, Plutarchus rem e Nepote[2]) sumpserint? De ultima Sullae mortis causa, scilicet de re inter eum ac Granium duumvirum commissa, accurate congruit Plutarchus cum Valerio Maximo IX 3, 8; velut Val. Max. 'Immoderato vocis impetu convulso pectore' cf. cum Plut. *τῇ δὲ κραυγῇ καὶ τῷ σπαραγμῷ* vel Val. Max. 'Spiritum cruore mixtum evomuit' cum Plut.: *πλῆθος αἵματος ἐξέβαλεν.* Quo e consensu neque minus e narrationis consilio Sullae inimico concludi liceat hanc rem ab utroque e Sallustio haustam esse. Postremo vitae Sullanae capite cum Pompeii gratia ac persona admodum urgeantur, Livium, Pompeianus qui dictus est, nos tenere suspicari possumus. Etiam ea, quae Licinianus usque ad Sullae mortem narrat, e Livio emanasse supra iam commemoravi: et profecto convenit cum eodem Plutarchus: *Τοῦ πυρὸς ἀπιόντος ἐκχυθῆναι πολὺν ὄμβρον καὶ κατασχεῖν ἄχρι νυκτός*, cf. Gran. p. 42, A. 15: 'Cuius rogo quom ignis esset inlatus, non mediocris imber est insecutus.'

Deinde Plutarchus in Pompeii vita c. 1—16 de rebus ab

mulierum' (scil. amor vel cupido), et fr. I 29 D: 'Mox tanta flagitia in tali viro pudet dicere' (cf. Schol. Gron. p. 434 Orell.).

1) Iure Mommsen negavit umquam extitisse talem morbum nisi in mente credulorum.

2) Kuyper l. l. p. 120 Sallustio, Arnold l. l. p. 109 Fenestellae tribuerunt, uterque vero sine ullo argumento.

adulescente Pompeio gestis agit, ubi multa e Strabone fluxisse ob Plutarchi Appianique similitudinem haud improbabiliter conclusit Vogel[1]); mox c. 16 ipsam Lepidi Catulique seditionem enarrat. Ac primum quidem fontem Plutarchi ab optimatium partibus stetisse videmus; Lepidum enim ex ambitione seditionem movisse insimulat, cf. *Λέπιδος εἰςποιῶν ἑαυτὸν εἰς τὴν ἐκείνου* (scil. Sullae) *δύναμιν*; de Catulo vero multo iudicat melius: *Κάτλος ᾧ τὸ καθαρὸν καὶ ὑγιαῖνον μάλιστα τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου προσεῖχεν.* Brevi post de Bruto ad Mutinam capto duos habuit auctores: *ὁ γὰρ Βροῦτος εἴτε παραδοὺς τὴν δύναμιν αὐτὸς εἴτε προδοθεὶς μεταβαλομένης ἐκείνης*; infra autem unam, et quidem priorem sequitur in re enarranda relationem: *γεγραφὼς γὰρ — — ὡς ἑκὼν αὐτῷ πρόσθοιτο Βροῦτος.* Patet autem hanc optimati deberi scriptori, quoniam Brutus, popularium partium dux, ignaviae inconstantiaeque accusetur, illam populari auctori, cum deditio Bruti perfidia exercitus eius excusetur. Quae si ita sunt, conici liceat scriptorem optimatem, quem praecipue hoc capite sequatur Plutarchus, Livium esse, popularem vero Sallustium. — Denique de morte Lepidi duplicem denuo tenemus apud Plutarchum memoriam: *Κ'ἀκεῖ νοσήσας ἐτελεύτησε δι' ἀθυμίαν, οὐ τῶν πραγμάτων ὥς φασιν, ἀλλὰ γραμματίῳ περιπεσών, ἐξ οὗ μοιχείαν τινὰ τῆς γυναικὸς ἐφώρασε.* Id quod auctoribus verbis '*ὥς φασιν*' significatis refutat, '*δι' ἀθυμίαν πραγμάτων*' mortuum esse Lepidum, Livii est[2]); contra Sallustius solum morbum commemoraverat et poenitentiam vehementer abnuerat.[3]) Tertia praeter morbum et poenitentiam ab altero Plutarchi auctore refertur mortis causa, scilicet ira de infida uxore, de qua congruit Plutarchus cum Plinio III 122 et 186. Plinii autem index cum Cornelium Nepotem afferat, hunc utriusque hac in fabella fontem fuisse putaverim; etenim Livium, qui in

---

1) l. l. p. 21.

2) Cf. Flor. II 11: 'Ibi morbo et poenitentia interiit.' Saepius autem Plutarchum aut si novum inducit auctorem aut si primarium fontem suum aliqua in re corrigit, imprimis si e Livio aliquod sumit, verbis '*ὥς φησι*' vel '*λέγεται*' hoc facere observarat Judeich p. 45.

3) Cf. Exup. p. 4, 5: 'Ac dum multa parat, morbo gravi oppressus et mortuus est.'

eodem indice nominatur, haec non enarrasse ex ipsius Plutarchi verbis sequitur.

Summo omnium est momento Appiani his de rebus narratio, b. c. I 105—107. Quem de morte Sullae ac de sepulturae ratione plane dissentire a Plutarcho ac verisimillime ad Posidonium vel Strabonem redire iam exposui. Nunc vero ut id quod supra contendi comprobem, inde a. c. 107 Sallustium fuisse primarium Appiani auctorem, complura animadvertenda erunt Sallusti fragmenta et Liciniani Exuperantique loci, quibuscum Appiani caput 107 accuratius congruit. Sicut fr. I 42: 'tyrannumque et Cinnam maxima voce appellans' excerpsit Appianus: *λόγοις βλασφήμοις ἐς ἀλλήλους διεφέροντο*; deinde conferas velim Exup. p. 3, 25: 'plebi quoque multis muneribus publice privatimque largitis carus videbatur' et App.: *καὶ τὸ ἀστικὸν ἐς αὐτοὺς διῄρετο*; cf. Gran. p. 44 A: 'Pollicebatur — — — in quorum agros milites deduxerat restituere' atque Exup. p. 3, 24: 'pollicendo, si vicissent, se bona patria restituturum' cum App.: *Ἰταλικοὺς προσποιούμενος ἔλεγεν, ὅτι τὴν γῆν αὐτοῖς ἣν ὁ Σύλλας ἀφῄρετο ἀποδώσει*; Gran. p. 44 B: 'Senatui concessit execrationibus maximis nulla ultro arma movere umquam' cum App.: *ὤρκωσε μὴ πολέμῳ διακριθῆναι*; Sall. fr. I 91: 'Prudens omnium quae senatus censuerat' cum App. *καὶ οὐδὲ αὐτὸς ἀγνοῶν ἐφ' οἷς ἐκαλεῖτο*; denique Exup. p. 4, 5: 'Ac dum multa parat morbo gravi oppressus et mortuus est' cum App.: *ἔνθα νόσῳ τηκεδόνι χρώμενος ἀπέθανεν.* — De reliquis Appiani capitibus postea ubi de bello Sertoriano et de tumultu fugitivorum verba faciemus disserendum erit. —

Florus II 11 (Halm.) Livianam praecipue, quod iam dixi, ostendit memoriam. Satis autem leviter excerpsit Livium, cum totius fere anni spatium inde ab autumno 78 usque ad aestatem 77 plane omiserit. Eidem Flori neglegentiae neque vero fonti attribuamus, quod Pompeium Lepido iterum urbem aggrediente Romae praesentem facit, qui quidem re vera ad Mutinam contra Brutum bellavit. Praeterea etiam e Sallustio flosculos quosdam sumpsisse videtur, sicut: 'arma inde et exercitum urbi admovebat', cf. Sall. or. Phil. § 10; deinde: 'Lepidus acta tanti viri rescindere parabat', cf. Exup. p. 3, 20: 'Huius acta

cum conatur Lepidus in suo consulatu subvertere'[1]) et schol. Gron. p. 410 (Orell.): 'volebat infringere acta Sullana.' E Floro eadem mutuati sunt auct. de vir. ill. c. 47: 'Lepidum acta Sullae rescindere volentem privatus Italia fugavit' et Ampel. lib. mem. c. 19: 'Catulus qui Lepidum acta Sullae rescindere volentem admoto exercitu (cf. Flor. l. l. § 5) Italia fugavit', nec non Augustinus de civ. Dei III 30: 'alter gesta Sullana rescindere cupiebat' et per. 90: 'Lepidus cum acta Sullae temptaret rescindere.'

Breviter seditionis Lepidanae mentionem fecerunt Valerius Maximus II 8, 7 et Ampelius c. 40, 2. — Cladem Lepidi Cosae factam commemorat Rutilius Namatianus carminis 'de reditu suo' a. 416 p. Chr. n. compositi versu 295:

'Inter castrorum vestigia sermo retexit
Sardoam Lepido praecipitante fugam;
Litore namque Cosae cognatos depulit hostes
Virtutem Catuli Roma secuta ducis.'

In praecipitata fuga urgenda consentit cum Exup. p. 3, 29: 'fugientes eius copias ac se implicantes festinatione formidinis ita prostravit' etc.; sed casuine id tribuam an Sallustium etiam tunc a Rutilio lectum esse censeam ipse dubito. —

Caput III

De bello Sertoriano

§ 1. Lepido Italia pulso mortuoque unus supererat popularium partium princeps, Sertorius; atque quo facilius Sullani Catulo Pompeioque ducibus illum prostraverant, eo atrocius pertinaciusque hic optimatibus restitit. Quod bellum octo fere per annos in Hispania gestum etsi magno fuit rei publicae Romanae momento, tamen a scriptoribus non tanta cum diligentia curaque relatum est, quanta nobis dignum esse videtur: quo factum est, ut de permultarum rerum hoc bello gestarum tempore atque ordine valde adhuc dissentiant viri docti. Iis-

1) Subvertendi verbum ab ipso Sallustio usurpatum esse puto; cf. Iug. 32, Catil. 10, Hist. or. Phil. 8 et 10, or. Lep. 4.

dem de rebus, si nos quoque pauca disseremus, de priorum annorum rebus gestis praecipue Livius et Plutarchus sequendi erunt duces, inde autem ab anno 76 etiam Appianus accedit.[1])

Ac primum Sertorius anno 82 provinciam pro praetore obtinuit Hispaniam citeriorem, non ulteriorem, sicut voluit Drumann[2]); namque recte Exuperantium p. 5, 4 'misere in citeriorem Hispaniam' dixisse vel ea e re elucet, quod si in ulteriore fuisset Sertorius, non Pyrenaeum[3]) praesidio munire potuisset. Anno 81 Sertorius ab Annio Lusco legato Sullae pro praetore ex provincia expulsus et terra marique vagatus, dein anno 80 a Lusitanis in Hispaniam imperator revocatus est. Quo anno Fufidium ulteriori, M. Domitium Calvinum citeriori provinciae praefuisse puto. De Fufidio omnes consentiunt; cuius collegam e gente Domitia fuisse constat; Drumann[4]) autem L. Domitium Ahenobarbam, Dronke[5]) simpliciter L. Domitium eum nominant; Edler[6]) eundem esse atque consulem anni 94 a. Chr. n. (!!) vult. Cum autem Plutarchus[7]) meo quidem iudicio Domitium habeat Calvinum et Livii periocha 90 ei Marci pronomen praebeat, ei M. Domitio Calvino nomen fuisse cum Mommseno[8]) consentio, ac conicio, quod optime cum temporum ratione convenit, hunc patrem fuisse Cn. Domitii Calvini M. f. M. n. cos. 53 a. Chr. n.

Praeterea vehementer errare puto Neumannum, qui eum

---

1) E recentioribus de bello Sertoriano respiciendi erunt praeter viros doctos supra laudatos: Dronke in „Zeitschr. f. Altertumswissensch." 1853 p. 499 sq.; Wilsdorf, „fasti Hispaniarum provinciarum" in stud. Lips. I p. 114 sq.; Schneider, „quaestionum in Ciceronis pro M. Fonteio orationem capita quattuor" (diss. Lips. 1876); Edler, „quaestiones Sertorianae" (diss. Monast. 1880).

2) IV p. 353 adn.

3) Cf. Plut. Sert. 7.

4) IV p 355; ibid. p. 357 adn., quem secutus est Neumann II p. 27.

5) l. l. p. 499.

6) l. l. p. 16.

7) Plut. Sert. 12: *Δομέτιον δὲ Καλουῖνον ἀνθύπατον ὄντα τῆς ἑτέρας Ἰβερίας διὰ τοῦ ταμίου καταγωνισάμενος — — ἀνεῖλεν*, ubi *καλουσιον* (*καὶ λούσιον*) codd., *καὶ Λεύκιον* (!!) Dronke, *Λεύκιον* Sintenis, sed optime facillimeque correxit Mommsen *Καλουῖνον*.

8) Cum Mommseno faciunt etiam Lange „Röm. Altertümer" III² p. 177 et Wilsdorf l. l. p. 18.

anno demum 79 una cum Metello in Hispaniam venisse arbitratur; immo vero, sicut acute exposuit Wilsdorf, quoniam a Plutarcho una cum Fufidio proconsul provinciae appellatus est, eidem anno 80 attribuendus Annique Lusci successor habendus est. Sed iam deceptus Floro, periocha Liviana, Eutropio Lange[1]) alterum sibi finxit Domitium, scilicet L. Domitium Ahenobarbam legatum quendam Metelli, quem una cum Thoranio legato ad Anam flumen devictum esse vult. At unum eundemque esse hominem vel e Plutarcho sequitur, deinde ea e re quod rectum Marci pronomen ei assignat periocha; adde quod uterque Domitius, si sequeremur Langium, simillimo modo ab Hirtuleio caesus esse narraretur.[2]) Mendum autem est aut Eutropii periochaeque auctoris aut librorum, quod ille Lucium, haec legatum eum appellant. Neque vero Florum urgere licet; qui cum scripserit: 'prima per legatos habita certamina, cum hinc Domitius et Thoranius inde Hirtulei proluderent', optime id quadrat ad Thorani Hirtulei Herenni clades, sed minus convenire hanc comparationem ad Domitium, rhetor Florus neglexit neque flosculi pulchri gratia res turbare dubitavit. Similis neglegentia epitomae quoque Livianae tribuenda est, quae Metelli et Domitii proconsulum expeditiones re vera diversis factas annis brevitatis causa quasi uno anno complectebatur, cf. Oros. V 23, 3: 'Adversus hunc — — — duo duces missi, Metellus et Domitius', et Eutr. VI 1: 'Missi sunt contra eum duces Q. Caecilius Metellus et [L.] Domitius praetor.'

Anno deinceps 79 Q. Caecilius Metellus Pius ulteriorem provinciam pro consule adeptus est, ut Fufidio victo succederet. Eodem anno Thoranius legatus Metelli ac Domitius[3]) proconsul ab Hirtuleio ad Anam devicti caesique sunt, ipse Metellus a Sertorio saepius clade affectus est, velut in Lacobrigae[4])

1) Et una Wilsdorf p. 119; Edler p. 16.

2) Iure hanc opinionem antea quam lata est, refutavit iam Drumann IV p. 357 adn.

3) Domitium anno demum 79 mortuum esse vel ea re efficitur, quod 78 Q. Calidius in citeriore provincia ei successit, de quo cf. Wilsdorf p. 119.

4) Falso autem Drumann IV p. 358 et Neumann II p. 29 Lacobrigae oppugnationem anno attribuunt 78; Neumann quidem urbem Laggobriten ad Pallantiam sitam (cf. Ptolem. II 6, 49 et itin. Anton.)

oppidi obsidione, quam quidem rem accuratius enarrat Plutarchus Sert. 13. — Quibus Metelli cladibus commotus anno 78 L. Manlius qui Galliae praeerat[1]) auxilio profectus ab Hirtuleio apud Ilerdam[2]) fugatus est. Ipse Metellus annis 78 et 77 Pompeium subvenientem expectans in ulteriore se tenuisse videtur provincia[3]), cum Sertorius totam fere subigeret Hispaniam.

Iam quaeritur, id quod gravissimum est, quando Pompeius in Hispaniam pervenerit. Etenim Drumann[4]) anno 76 demum Roma profectum eum esse putat; contra Dronke evicit[5]), e Sallusti epist. Pomp. § 2 sequi, iam anno 77 Italia Pompeium excessisse; in Hispaniam vero eum advenisse arbitratur anno 76 ineunte; Mommsen[6]) autem contendit iam anni 77 autumno Pompeium in Hispania fuisse ibique hiemasse. Attamen hoc omnino fieri potuisse vehementer nego. Namque si circa mensem Iunium vel Quintilem Lepidus Italia pulsus et Pompeius quadraginta exercitui comparando diebus consumptis Sextili fere Roma profectus est, tamen itinere per Alpes facto et Gallis obviis subactis[7]) profecto vix hieme, si voluisset ad Valentiam Lauronemque accedere potuit. Proelium autem illud Laelii 'pabulatorium', quod statim Pompeio Lauronem aggresso fuit[8]), omnino hieme fuisse non potest, quippe qua milites

---

dictum esse putat, sed equidem cum Mommseno Drumannoque Lacobrigam Lusitaniae merodionalis urbem prope Tagum sitam tunc oppugnatam esse censeo, quoniam prope Hiberum Metellus Baeticae provinciae proconsul his annis omnino non pugnavit. Quod si concedatur, veri similius esse videbitur, audacem Metelli usque in ipsam Lusitaniam expeditionem initio imperii eius, i. e. anno 79 factam esse, quam postea.

1) Cf. Schneider p. 12.

2) Sed pugna Ilerdensis nihil habet commune cum L. Valerii Praeconini legati clade (cf. Caes. b. p. III 20) sicut rati sunt Drumann IV p. 358 et Neumann II p. 28 adn.

3) Cf. Oros. l. l.: 'Metellus multis proeliis fatigatus per devia oberrans hostem mora fatigabat donec Pompeii castris consociaretur.'

4) IV 361, quem perperam secutus est Neumann II p. 31.

5) l. l. p. 505, quo cum facit Schlimmer p. 64.

6) Cui adstipulatus est Edler p. 18.

7) Cf. Cic. de imp. Cn. Pomp. 30: 'testis est Gallia, per quam legionibus nostris iter in Hispaniam Gallorum internicione patefactum est'

8) Cf. App. b. c. I 109: *ἀφικομένου δ' ἐς Ἰβηρίαν αὐτίκα δὲ Σερτώριος τέλος ὅλον ἐπὶ χορτολογίᾳ ἐξιόν κ. τ. λ.* Simul intellegimus

ἐπὶ χορτολογίᾳ (pabulatum) emitti non soleant: ergo fuit aestate vel vere 76, brevissimo igitur ante in Hispaniam Pompeius advenit. Itaque aestate anni 77 Roma profectus est, deinde in Gallia hiemavit et vere 76 Hispaniam ingressus ad Lauronem a Sertorio obsessam processit. — At dixerit forsitan quis, ex Obsequ. 58 elucere Laelii legati proelio Lauronensi mortem iam anno 77 contineri! Immo vero Obsequentis narratione Dronkii meaque comprobatur ratio; namque cum ad annum 76 adnotet: 'a Sertorio in Hispania exercitus Romani caesi', haec est ipsa Laelii clades; videmus autem Livium iam in prodigio, quod egredienti Roma exercitui contigit, enarrando flebilis Laelii interitus mentionem fecisse, postea vero proelium suo ordine enarrasse, qua in iteratione eum secutus est Obsequens. — Praeterea cum Pompeium in Gallia hiemantem a M. Fonteio frumento adiutum esse constet, hoc factum esse puto eadem anni 77/76 hieme; namque Fonteium per annos 77—75, non sicut vult Schneider[1]) annos 74—72, existimo[2]) Galliae praefuisse.

Porro si Pompeius vere anni 76 Pyrenaeos transgressus[3]) est, inde sequitur, Perpernam eodem demum tempore ad Sertorii partes se applicasse[4]), neque iam anno 77, id quod vv. dd. voluerunt. Neque aliter profecto fieri potuit! Namque usque ad aestatem 77 Lepidum in Italia fuisse supra docuimus; Perperna igitur postquam in Sardinia bellavit ac dein in Liguriam vectus Alpes Pyrenaeosque transiit, non ante hiemem

---

falso Mommsenum et Langium (l. l. p. 189) pugnam ad Valentiam factam etiam ante Lauronis obsidionem collocasse.

1) l. l. p. 20.

2) Etenim quoniam contra Gallos pugnasse Fonteium Cicero testatur, hoc bellum idem esse videtur quod antea Pompeius dum ibidem hiemaret gessit. Multis autem annis post denuo Gallos rebellasse unde Schneider sciat, libenter audiam.

3) Ceterum cum Orosius V 23, 6 dicat: 'Pompeius contracto apud Pallantiam exercitu' etc., neque Pallantia prope Durium Hiberumque sita dicta est neque 'apud Valentiam' emendare licet, quod iubet Neumann II p. 33 adn.; sed oppidum cui 'Pallantias' nomen erat, prope Saguntum situm significatum esse videtur, cf. Ptolem. II 6, 15.

4) Cf. Plut. Sert. 15: ἐπεὶ Πομπήιος ἠγγέλλετο τὴν Πυρήνην ὑπερβάλλων.

77/76 in Hispaniam advenisse putandus est; ad Sertorium vero postea demum se applicavit.

Novam quaestionem neque minoris momenti nunc disceptemus, quo anno Contrebia a Sertorio expugnata sit ceteraeque res Livii fragmento Vaticano (Hertz 19) enarratae acciderint. Equidem Mommsenum falso hiemi 77—76, recte Drumannum[1]) hiemi 76—75 attribuisse fragmentum existimo, cum omnia, quae enarrantur, ad hanc, neque vero ad illam quadrent. Etenim legimus, iam Perpernam in Sertorii esse exercitu: et Perperna quidem ad Sertorium se applicavit vere anni 76. Perperna autem atque Herennius, qui contra Pompeium bellare iubentur, pugnavere re vera anno 75, sed de eorum cum Pompeio anno 76 pugnis nihil scimus. Deinde unde Sertorius 'neque in aciem descensurum eum (sc. Pompeium) credebat', nisi hoc ex clade eius Lauronensi anni 76 conclusit? Mox cum dicit 'Perpernam in maritimam regionem superpositum, ut ea, quae integra adhuc ab hoste sint, tueri posset', hoc minime dici potuit post annum 77, quo omnia Sertorio integra erant, optime autem quadrat ad hiemem 76/75, cum anno 76 complures civitates Pompeio adveniente a Sertorio defecerint.[2]) Eodem spectat, quod Sertorius de Autriconibus memorat: 'a quibus saepe per hiemem, cum ab se oppugnarentur Celtiberae urbes, imploratam esse opem Pompeii compererat'; namque non hieme 77—76 ad Pompeium in Gallia morantem Celtiberos misisse per se patet. Quibus de causis hoc fragmentum hiemi 76—75 attribuendum esse puto. Simul autem intellegimus Livium aliqua in re discrepare a Sallustio, namque hic hiemem illam sive in Gallia sive prope Galliam degentem facit Metellum.[3]) Livius contra neglegenter narrat Metellum in ulteriore provincia tunc, sicut antea, hiemasse: '(litteras misit) et in alteram provinciam ad L. Hirtuleium . . . ne acie cum Metello dimicaret' et mox '(dubitabat) an ad Metellum et Lusitaniam se convertat'.

Metellus igitur qui adhuc in ulteriore provincia semper

---

1) IV p. 364; item Dronke p. 506. — Mommsenum sequitur Edler l. l. p. 18.

2) Cf. Plut. Sert. 18: *ὅθεν καὶ πολλαὶ τῶν ὑπὸ Σερτωρίῳ πόλεων ἀποβλέψασαι πρὸς αὐτὸν ὁρμὴν μεταβολῆς ἔσχον.*

3) Cf. Sall. Hist. ep. Pomp. § 9 et App. b. c. I 110.

versatus erat, exeunte anno 76 septentrionem versus profectus est, ut cum Pompeio se coniungeret. Quo in itinere Hirtuleius ei obstitisse videtur, sed a Metello Italicae victus est.[1]) Falsissime vero viri quidam docti[2]) hanc Hirtulei cladem anno 75 attribuunt. Etenim etsi quis neglecta etiam Sallustii auctoritate Metellum 76/75 in Baetica provincia hiemasse secundum Livium putet, cur non statim ad Pompeium anno 75 Valentiae atque ad oram maritimam bellantem Metellus properavit? Quam ob causam Segoviam[3]) tendit? Et quomodo Hirtuleius plane Italicae devictus brevi post Metello Segoviae denuo resistere potuit? At si recte cum Sallustio Metellum hiberna 76/75 in Gallia egisse putamus, omnino fieri non potest, ut paucis mensibus Metellum primum in ulteriore provincia Italicae, tum Segoviae in Lusitania, postremo Sagunti fuisse statuamus. Itaque cum Mommseno Sallustium secuti pugnam Italicensem anno 76, Segoviensem anno 75 factam esse diudicemus.

Prima proximi anni 75 fuit pugna ad Valentiam a Pompeio contra Herennium ac Perpernam commissa.[4]) Quae sequuntur huius insequentisque anni res non iam incertae sunt. — Deinde epistulam quam a Pompeio ad senatum scriptam fingit Sallustius anni 75 exitu datam, se Romae lectam esse ineunte anno 74 acute conclusit Drumann.[5]) Falso postea Mommsenum[6]) eandem hiemi 74/73 adscripsisse nunc e fragmento Aurelianensi[7]) constat. Postea vero eodem anno, quo Pallantia a Pompeio circumsessa est, scilicet anno 74, etiam Chauca[8]) prope eam sita ab eodem occupata esse videtur. Isdem temporibus Metellus in occidentali citerioris provinciae parte ad Segobrigam, Bilbilim, Calagurrim pugnavit.[9]) Anno

1) Cf. Oros. V 23, 10.

2) Drumann IV p. 366; Dronke p. 507; Neumann II p. 35.

3) Pugnam enim Segoviensem, qua Hirtuleius caesus est, iisdem fere diebus, quibus Sucronensem accidisse, i. e. aestate 75, e Frontino II 7, 5 elucet.

4) Cf. Plut. Pomp. 18; Drumann IV p. 366.

5) IV p. 376, recte quoque cum eodem Dronke p. 505 et Schlimmer l. l. p. 68.

6) Quem perperam secutus est Schoene in Mus. Rhen. XXV p. 638.

7) Col. 16 ed. Hauler.

8) Cf. Front. II 11, 2.

9) Cf. Strab. fr. 73 (Otto) et App. b. c. I 112.

deinceps 73 omnis videtur Celtiberia a Romanis subacta esse. Eodem fere tempore Perperna in Gallaecia pugnasse videtur, ubi Cales urbs teste Sallustio ap. Serv. ad. Aen. VII 728 ab eo capta est. Namque cum Perperna anno 77 exeunte in Hispaniam venerit, ineunte 76 ad Sertorium transierit, annis 76 et 75 in regionibus ad mare medium sitis contra Pompeium bellaverit, postea vero anno 72 una cum Sertorio Oscae fuerit, veri videtur simile esse, has res in Gallaecia gestas pertinere ad annum 74 vel 73, melius fortasse ad annum 74, cuius exitu Sertorius prosperior esse coepit[1].) Postremo denique anno de Osca, Ilerda, Calagurri, praeterea de Tarracone et Dianio pugnatum est, cf. Strab. fr. 74a: *ἐν δὲ ταῖς πόλεσι ταύταις* (scil. Ilerdae et Oscae) *ἐπολέμει τελευταῖον Σερτώριος καὶ ἐν Καλάγουρι Οὐασκώνων πόλει καὶ τῆς παραλίας ἐν Ταρράκωνι καὶ ἐν Ἡμεροσκοπείῳ μετὰ τὴν ἐκ Κελτιβήρων ἔκπτωσιν, ἐτελεύτα δ' ἐν Ὄσκᾳ.* — Intellegimus vero etiamsi Sertorius non a coniuratis occisus esset, tamen non multum afuisse, quin omnis Hispania Romanorum rursus sub potestatem redigeretur.

De levioribus quibusdam rebus, quae nisi a Frontino non narratae sunt, infra disputabitur.

§ 2. Plutarchus in vita Sertorii primum c. 2—5 breviter res ab eo ante fugam seditionemque gestas exponit, tum c. 6—27 bellum Hispaniense copiosius enarrat. Tota autem in vita Sallustium ab eo excerptum esse Peterum[2]) secuti omnes consentiunt. Atque in priore parte statim apparet verba: *τῶν ὄψεων ἀπέβαλε τὴν ἑτέραν ἐκκοπεῖσαν· ἐπὶ τούτῳ δὲ καλλωπιζόμενος ἀεὶ διετέλει κ. τ. λ.* hausta esse e Sallusti fr. I 55 D.: 'Quae vivus facie sua ostentabat aliquot adversis cicatricibus et effosso oculo. Neque illis anxius: quin ille[3]) dehonestamento corporis maxime laetabatur, quia reliqua gloriosius retinebat.' Item quae sequuntur Romanum produnt

1) Cf. App. b. c. I 112.

2) l. l. p. 61, cui partim iam praeiverat Linker l. l.

3) 'Quid ille — — — laetabatur, neque illis anxius quia' etc. codd., 'quin' corr. Hertz, quod etiam secundum Donati verba desideratur, 'neque illis anxius' transposui, quoniam post 'maxime laetabatur' nullam fere habent vim et vox 'quin' negationem antecedentem postulare videtur.

auctorem, cf. *στρεπτὰ καὶ δόρατα καὶ στεφάνους* i. e. torques, hastas puras, coronas; denique conferenda esse: *ἐξεδέξαντό τε κρότῳ καὶ κατευφήμησαν* cum Sall. fr. I 56: 'et ei voce magna gratulabantur' iamdudum intellectum est. — Attamen quamquam media huius capitis pars ad Sallustium redit, reliqua de iuvene Sertorio narratio Sallustiana esse mihi non videtur; et omnino Sallustium tam accurate haec enarrasse negaverim! Etenim quae Plutarchus de Sertorii in Hispania atque bello Marsico rebus gestis habet, hausta esse non possunt e Sallustii brevi enuntiato (fr. I 55): 'Magna gloria tribunus militum in Hispania T. Didio imperante, magno usui bello Marsico paratu militum et armorum fuit, multaque tum ductu eius peracta[1]) primo per ignobilitatem, deinde per invidiam scriptorum celata sunt.' Longiorem autem earundem rerum enarrationem ex qua Plutarchus haurire potuisset, infra insecutam esse vetant et quae succedunt Sallustii verba quae iam ad rem plane diversam transgrediuntur et narrationis apud Plutarchum ordo; antecessisse vero ea omnino nego, cum nusquam quoad scimus tali modo se repetierit Sallustius! Neve e verbis Sallustii 'deinde per invidiam scriptorum celata sunt' elicias idcirco ipsum Sallustium gesta Sertorii non celare, sed celebrare voluisse: immo vero non potuit; namque res Sertorii ita oblivione obrutae erant, ut exstitisse eas, quod nemo scriptorum narravit, ipse tantum Sertorius facie sua testatus sit. Sed ad hanc narrationis brevitatem optime quadrant reliqua Sallustii fragmenta, quae huc pertinere iudicanda sunt, sicut de stipendiis a Sertorio mereri coeptis fr. inc. 65 D.: 'Togam paludamento mutavit', tum fr. inc. 76: 'Inter arma civilia aequi bonique famas petit', neque minus ea quae Sallustio apud Plut. c. 7 deberi iudicavimus. Etiam is, qui certe unum Sallustium exscripsit, Exuperantius, accuratioris de Sertorio narrationis initium sumit ab anno demum 83; et inde ab eodem anno etiam Plutarchum, quoniam cum Exuperantio et Sallustii fragmentis saepius congruit, Sallustio usum esse

---

1) 'Eiusque rapta' codd., correxit Mähly. — Ceterum 'manu' quod addidit Linker ('tum ductu eius ⟨manu⟩que curata') falsissimum est, namque de rebus fortiter manu gestis omnino nondum loquitur Sallustius.

constat, ita ut pro certo habere possimus Sallustium res a Sertorio inde ab anno 83 gestas plenius rettulisse. Sin Sallustius de Sertorii iuventute quasi transcursu breviterque egisse videtur, Plutarchus contra easdem res c. 2—5 multo auctiores exhibet, concludendum est non e Sallustio Plutarchum talia hausisse. Sed de Rhodano a Sertorio bello Cimbrico transnatato consentit idem cum Ammiano Marcellino et scholiasta Vergilii [1]), quam rem uterque e Liviana epitome repetiisse putandus est. Livii igitur libro 67 etiam Plutarchum haec debere haud negaverim. Item quae de rebus sub Didio in Hispania gestis narrat e Livii libro 70 [2]) sumere potuit. Accedit, quod in narrando bello civili saepius cum Appiano et sua ipsius vita Marii ita convenit, ut communem fontem Graecum, fortasse Strabonem, certe non Sallustium habuisse videantur. —

Ut igitur summam faciam: omnia quae c. 2—5 continentur, praeter mediam capitis 4 partem ex aliis scriptoribus hausta sunt, Livio fortasse ac Strabone, cum Sallustius his de rebus Plutarcho non satis faceret; sed inde ab anno 83, a quo Sallustius sicut elucet ex Exuperantio, copiosius vitam Sertorii enarrare coepit, h. e. inde a capite sexto Plutarchus quoque eum fontem adhibuit. Quod iam satis demonstravit Peter partim Sallustii fragmentis cum Plutarcho collatis partim e Plutarchi cum Gellii et Valerii Maximi verbis congruentia, quae omnia repetere longum est. Praeter locos a Petero iam allatos etiam conferenda erunt Plut. c. 6: *τέλος δὲ Σύλλας Σκηπίωνι παραστρατοπεδεύσας καὶ φιλοφρονούμενος, ὡς εἰρήνης ἐσομένης διέφθειρε τὸ στράτευμα καὶ ταῦτα προλέγων Σκηπίωνι*

1) Amm. Marc. XXIV 6, 7: 'Et miratur historia Rhodanum arma et loricam retinente Sertorio transnatam' etc.; Schol. Bern. ad Georg. IV 108: 'ut in historia Sertorius effodit signa, pugnavit et victus est; vix ipse ut evaderet Rhodanum transnatavit.' Iniuria autem Wölfflin in Philol. XVII p. 547 haec verba Sallustii esse putavit; in quibus equidem reperire simile Sallustiani sermonis quicquam nequeo. Simillimo modo Livii vel Epitomae Livianae excerpta afferuntur saepius a commentatore Lucani, sicut II 367 (Usener.): 'dixit — — — respiciens historiam', V 577: 'in historia legitur' VIII 470: 'ut historia refert.'

2) Cf. per. 70: 'T. Didius proconsul adversus Celtiberos feliciter pugnavit.'

καὶ διδάσκων Σερτώριος οὐκ ἔπειθε cum Exup. p. 4, 5: 'parato validissimo exercitu processere et vetante Sertorio colloquia consules permiserunt inter eum et Sullae exercitum et facta proditio est omnisque exercitus Sullae traditur' et Sall. fr. I. 57: 'Cuius adversa voluntate colloquio militibus permisso corruptio facta paucorum et exercitus Sullae traditus est'; tum Plut. c. 6: παραλαβὼν δὲ ἔθνη πρὸς ὅλην κακῶς διακείμενα τὴν ἡγεμονίαν, ἀνελάμβανεν ὁμιλίᾳ τε τοὺς δυνατοὺς καὶ φόρων ἀνέσει τοὺς πολλούς cum Exup. p. 5, 5: 'Sed ubi in provinciam venit, ita strenue sociorum animos iam deficientes atque alia cupientes in favorem partium suarum modeste tuendo atque blandiendo perduxit, ut et carus esset et tamen ab omnibus timeretur' et Sall. fr. inc. 79: 'Modico quoque et eleganti imperio percarus fuit'; deinde Plut. c. 7: Καλπουρνίου δὲ τινὸς ἐπίκλησιν Λαναρίου δολοφονήσαντος τὸν Ἰούλιον cum Sall. fr.[1]): 'Salinator in agmine occiditur', mox ibidem: αὐτὸς ὀλίγαις ναυσὶ τῆς μὲν θαλάσσης ὑπὸ τοῦ χειμῶνος εἰργόμενος, τῆς δὲ γῆς ὑπὸ τῶν πολεμίων cum fr. inc. 35: 'Cum Sertorius neque erumpere tam levi copia navibus[2]) — — —'; postea vero Plut. c. 9: ἔρωτα θαυμαστὸν ἔσχεν οἰκῆσαι τὰς νήσους κ. τ. λ. cum fr. inc. 94: 'More humanae cupidinis ignara visendi', deinde Plut. c. 13: προλοχίσας τὴν ὁδὸν ἐπανερχομένῳ τῷ Ἀκυΐνῳ τρισχιλίους ἄνδρας ἔκ τινος συσκίου χαράδρας ἐπανίστησεν cum fr. inc. 42: 'Consedit in vallo virgulta nemorosaque', denique Plut. c. 21: καὶ τῷ πανταχόσε φοιτᾶν ὀξὺς ἐπιὼν cum fr. II 54: 'Noctu diuque stationes et vigilias temptare' et τὰ δ' ἐκ θαλάσσης λῃστρικοῖς σκάφεσι κατέχων τὴν παραλίαν cum fr. II 56: 'ad hoc pauca piratica, actuaria navigia.'

Seiungendus est capitis 9 finis, inde ab: ἐνταῦθα τὸν Ἀνταῖον οἱ Λίβυες ἱστοροῦσιν κεῖσθαι, quem e Strabone[3]) esse insertum post Niesium[4]) accuratius ostendit Otto. Sed

---

1) Apud comment. Luc. I 478 (Usener.).

2) Cuius fragmenti etsi non verba, tamen sententiam sic continuandam esse puto: '— — posset, impeditus tempestate neque terra, prohibitus ab hostibus.'

3) Cf. fr. 72 (Otto).

4) Mus. Rhen. XXXVIII p. 600, quem secutus est Vogel p. 52; Otto p. 286.

dissentio ab eodem, cum a Sallustio capitis 8 partem posteriorem abiudicet. Etenim cf. *αἳ δύο μὲν εἰσὶν, λεπτῷ παντάπασι πορθμῷ διαιρούμεναι, μυρίους δ' ἀπέχουσι Λιβύης σταδίους καὶ ὀνομάζονται Μακάρων*, et mox *καὶ καρπὸν αὐτοφυῆ φέρουσιν* cum fr. I 61 D: 'quas duas insulas propinquas inter se et decem ⟨milia⟩ stadium procul a Gadibus sita constabat suopte ingenio alimenta mortalibus gignere', deinde *αὐτόθι τὸ Ἠλύσιον εἶναι πεδίον καὶ τὴν τῶν εὐδαιμόνων οἴκησιν, ἣν Ὅμηρος ὕμνησεν* cum Serv. ad Aen. V 735 (Sall. fr. I 62): 'insulae fortunatae, quas ait Sallustius inclutas esse Homeri carminibus.' Reliqua autem ex ipso Homero Od. IV v. 562 sq., quippe quem laudaverit etiam Sallustius supplesse Plutarchus atque sic Sallustium Homerumque contaminasse videtur, neque de fonte medio Strabone cum Ottone cogitare cogimur. — Hoc unum etiam moneam, Plutarchum semper fere secundum temporum ordinem bellum enarrasse; atque c. 12 breviter res a Sertorio usque ad Pompeii in Hispaniam adventum gestas enumerat; deinde singula quaedam ex his annis plenius enarrat capitibus 13—17, sicut Metelli ad Lacobrigam expeditionem anno 79 susceptam c. 13, exin c. 14 leges institutaque quibus Sertorius annis 78 et 77[1]) Hispaniam administraverit, tum c. 15 Perpernae cum Sertorio consociationem anno 76 factam. Itaque Sertorii prospera in Characitanos expeditio, de qua c. 17 agitur, eodem illo anno 76 facta esse videtur. Etiam quae sequuntur capita 18—26 temporum ordinem servant exceptis capitibus 16 et 22, quibus narratiunculas singulas e Sallustii aliorumve auctorum diversis locis excerptas congessit.

In vita Pompeii c. 17—20 quam post alias huius aetatis vitas composuisse Plutarchus videtur, complura e sua Sertorii vita repetivit.[2]) Praeterea quae habet, pleraque etiam e Sallustio hausta esse videntur, sicut c. 17 de rebus urbanis

---

1) Cf. Dronke l. l.

2) Inepte vero Vogel l. l. p. 13 hanc congruentiam ea e re explicandam contendit, quod utraque vita e Graeco quodam fonte communi, scilicet Strabone, fluxerit: nempe oblitus est saepissime Plutarchum sese ipsum exscripsisse vel eadem excerpta sua quam plurimis posset in vitis adhibuisse.

Philippique in Pompeium dicto[1]), deinde c. 20 de Pompeii epistola Romam ad senatum scripta, quod congruit cum Sallustiana epistula Pompeii et vit. Luc. c. 5, denique de Perperna a Pompeio victo, quod consentit cum Front. II 5, 32. — Itaque etiam cetera quae nova affert hac in vita Plutarchus, Sallustio attribuenda esse non est cur negemus, sicut c. 18 de pugna ad Valentiam facta, c. 19 de vulnerato Pompeio, ibid. de ducibus Romanis obviam factis, quae res amplissime neque sine Pompeii obtrectatione descripta optime, si quid, ad Sallustii narrandi genus quadrat.

§ 3. Appiani libri primi finem e Sallustio excerptum esse iam antea contendi et de capite 107 demonstrare studui; nunc idem ut faciamus, poscimur de cap. 108—115, quibus bellum Sertorianum enarratum est. — Initio autem quam brevissime Appianus enumerat res annis 82—77 gestas, deinde a Pompeii in Hispaniam profectione, i. e., si mecum facis, inde ab Sallustii libro secundo res paullo amplius tractat. Sed etiam breviore in illa parte Sallustius cognoscitur; initium quidem e sua ipsius narratione (b. c. I 86) repetit, sed quod sequitur: *καὶ στρατὸν ἔχων ἔκ τε Ἰταλίας αὐτῆς καί τινα ἄλλον ἐκ Κελτιβήρων ἀγείρας* excerptum est e Sallustii exercitus Sertoriani descriptione, cuius reliquias reperimus etiam apud Plut. Sert. 12. Deinde *ἐπίδοξος ἦν στρατεύσειν ἐπὶ τὴν Ἰταλίαν* respondet simili apud Sallustium sententiae, cf. ep. Pomp. § 4: 'Hostesque in cervicibus iam Italiae agentes ab Alpibus in Hispaniam submovi.' De Pompeii vita moribusque cum ille in Hispaniam mitteretur Sallustius fusius disputavit;[2]) apud Appianum remanserunt breviora: *νέον μὲν ἔτι ὄντα, περιφανῆ δ' ἐξ ὧν ἐπὶ Σύλλα περί τε Λιβύην καὶ ἐν αὐτῇ Ἰταλίᾳ κατειργαστο.* De itinere Alpino Pompeii c. 109: *οὐ κατὰ τὴν Ἀννίβου μεγαλουργίαν, ἑτέραν δ' ἐχάρασσεν ἀμφὶ ταῖς πηγαῖς κ. τ. λ.* cf. cum ep. Pomp. § 4: 'Per eas iter aliud atque Hannibal nobis

---

1) Cf. Schol. Gron. p. 442 (Orell.).

2) Cf. fr. II 11. 12. 71. 86 et quae habet eodem connexu Plut. Sert. 18: *οὐ γάρ τι μικρὸν ἦν τὸ Πομπηίου κλέος ἀλλ' ἤνθει τότε μάλιστα πρὸς δόξαν ἐκ τῶν περὶ Σύλλαν ἀνδραγαθημάτων, ἐφ' οἷς καὶ Μάγνος ὑπ' αὐτοῦ ἐπωνομάσθη τιμῶν τε θριαμβικῶν οὔπω γενειῶν ἔτυχεν.*

opportunius patefeci'; quod autem mox flumina Rhodanum et Padum describit, optime cum Sallustio rerum geographicarum studioso convenit. Pugna Lauronensi legionem totam caesam esse cum Frontino[1]) consentit, Livius contra eodem Frontini loco decem milia militum interfecta dixit. Mox cf. *καὶ Λαύρωνα πόλιν ἐφορῶντος αὐτοῦ Πομπηίου διήρπασε καὶ κατέσκαψεν* cum Plut. Pomp. 18: *ἐπεῖδε καταπιμπραμένην τὴν πόλιν αὐτοῦ παρόντος*. Hieme 76/75 Metellum vicina Pompeio castra habuisse tradidit Sallustius, cum Livius illum in ulteriore provincia hiemantem faceret; Appianus vero hac in re cum Sallustio facit cf. c. 110: *ἐπήεσαν ἀλλήλοις Μέτελλος μὲν καὶ Πομπήιος ἀπὸ τῶν Πυρηναίων ὀρῶν ἔνθα διεχείμαζον.* Fabellam illam de cerva alba Sertorii quae post pugnam Sucronensem effugerat, sed mox reperta est, memorat aeque atque Plut. Sert. 20[2]) et Gellius XV, 22; quoniam autem e Sallustio illos hoc hausisse certum est, Appianus hanc narratiunculam nisi e Sallustio habere non potuit. Praeterea cf.: *ἀγῶνα μέγαν ἠγωνίσατο περὶ Σαγοντίαν* cum Plut. Sert. 21: *Ἠγωνίσθη δὲ λαμπρῶς παρ' ἀμφοτέρων.* Etiam in singulis proelii Saguntini rebus conveniunt Plutarchus et Appianus. De deficientibus Romanis proscriptisque a Sertorii partibus Appianus c. 112 contra Livium facit et id agere videtur ut Sertorium excuset; cf. Liv. per. 92: 'Q. Sertorii multa crudelia in suos facta (scil. continet), qui plurimos ex amicis et secum proscriptis crimine proditionis insimulatos occidit.' Contra Appianus[3]) non solum 'crimine proditionis insimulatos', sed re vera deficere proscriptos, neque Sertorium occidere eos, sed *χαλεπαίνειν* et *λυμαίνεσθαι* tantum iis enarrat, tum statim laudem eximiam Sertorii addit et cum Hannibale eum com-

---

1) II 5, 31, quo de exemplo infra disseretur.

2) Hanc aliasque Appiani cum Plutarcho congruentias vidit etiam Vogel l. l. p. 23, sed hic semper Strabonem fontem esse mira perseverantia contendit.

3) Falsissime vero leviterque Neumann II p. 52 cum hoc Appiani capite Plut. 25 comparat, quod de re biennio demum postea gesta agit. Eodem errore implicitus est Vogel p. 23. Neque debuit Neumann rem ab Appiano narratam in suspicionem vocare, praesertim cum idonea nequiret afferre argumenta.

parat, quod secundum Sallustium eum fecisse intellegimus collato Plut. Sert. 1. — Etiam de postrema Sertorii vita et de coniuratione Perpernae non recedere a Sallustio Appianus c. 113 mihi videtur. Neque enim Appianus Plutarchusque de postremis Sertorii rebus sibi contradicunt, optime vero sese complent coniungique possunt. Ita enim narrasse Sallustium puto: primum invidia Romanorum auctore Perperna orta est (Plut. Sert. 25), tum eorum fraudibus *ἀποστάσεις ἐγίγνοντο καὶ ταραχαὶ περὶ τὰς πόλεις*, deinde Sertorius magna severitate in Hispanos animadvertit obsidesque Oscae habitos interfecit (Plut. App. l. l.); simul mutatio magna morum vitaeque Sertorii facta est (App.), quam quidem excusat Sallustius[1]) (cf. App.: *βλάπτοντος ἤδη θεοῦ*, coll. Plut. Sert. 10), denique his de causis coniuratio facta est Perpernae aliorumque. Plutarchus autem ea quae opprobrio Sertorio erant omisit hoc loco, attamen talia in Sallustio se legisse testatur ipse 10: *καίτοι δοκεῖ περὶ ἔσχατον αὐτοῦ βίον ὠμότητος καὶ βαρυθυμίας τὸ περὶ τοὺς ὁμήρους πραχθὲν ἔργον ἐπιδεῖξαι τὴν φύσιν οὐκ οὖσαν ἥμερον κτλ.*

Priorem Perpernae coniurationem casu detectam esse Appianus c. 113 aeque atque Sall. fr. III 2 et 3 narrat. Deinde de Perperna post cladem capto cf. App. c. 115: *ὁ μὲν Περπέννας ὑπὸ θάμνῳ πόας ἐκρύφθη, — — λαβόντες δ' αὐτὸν ἱππεῖς τινὲς εἷλκον ἐς τὸν Πομπήιον* et Amm. Marc. XXVI 9, 9: 'Ad veteris Perpernae exemplum, qui post Sertorium inter epulas obtruncatum dominatione paullisper potitus a frutectis, ubi latebat, extractus oblatusque Pompeio eius iussu est interfectus' cum Sall. fr. III 5: 'Et Perpernam forte cognoscit mulio redemptoris', uterque igitur ad Sallustium redit. Denique de Perpernae morte accurate conspirant Plut. Sert. 27 et Pomp. 20 cum App. c. 115.

Itaque Sallustium fontem hac quoque in parte statuen-

1) Minime vero putandum est Sallustium ea quae iniqua Sertorio essent consulto omissurum fuisse. Namque postquam Sertorius cum acerbissimo patriae hoste Mithridate anno 75 foedus fecit, plerique popularium eum deseruisse videntur (cf. App. c. 112); et abhinc Sallustius non iam adeo, ut antea, favet illi, qui non princeps partium suarum, sed populi Romani proditor hostisque extiterat.

dum esse si recte disputavimus, etiam intellegitur cur errores tam horribiles committere potuerit Appianus, nimirum aeque atque in coniuratione Catilinaria[1]) multa Sallustii non percepit vel falso vertit vel cum abbreviare vellet plane confudit. Sic etiam his de bello Sertoriano capitibus nonnulla, quae taeterrime confusa reperiuntur, explicanda esse puto. Velut c. 109 de Rhodano ac Pado: *οἳ ἀνίσχουσι μὲν ἐκ τῶν Ἀλπείων ὀρῶν οὐ μακρὰν ἐπ' ἀλλήλων*, deinde c. 110 de pugna Sucronensi: *καὶ συμβάλλουσιν ἀλλήλοις περὶ πόλιν ᾗ ὄνομα Σούκρων*, quamquam prope flumen Sucronem pugna fuit. Mox autem Metellus proelio interfuisse negligenter commemoratur, re vera multum a Sucrone spatium absens; deinde cum de Pompeio dicit: *ἐτρώθη δόρατι εἰς τὸν μηρὸν ἐπικινδύνως*, pessime haec confudit cum vulnere Metello ad Saguntium illato.[2]) Tales errores non fonti eius (minime vero Straboni) addici posse sed ipsi Appiano minorum rerum neglegentissimo recte Buresch docuit. Eandem ob causam Straboni Sallustianam memoriam Appianum debere (quod quidem per se fieri potuit) negaverim, contenderim vero Sallustii aeque ac coniurationem Catilinariam etiam historias ab Appiano lectas esse.

Addendum est initio capitis 111 summam Appianum omnium bellorum annis 76—72 i. e. olympiade 176 gestorum enumerare, quam certe non Sallustio, Graeco potius alicui scriptori[3]) debet.

§ 4. Iam aggrediamur ad eos qui exempla collegerunt, Valerium Maximum et Frontinum. — Ac primum Frontinus quidem exemplum I 10, 1, quod notam illam de duobus equis fabulam refert, quoniam etiam in verbis cum Plut. Sert. 16 et Valer. Max. VIII 3, 6 congruit, e Sallustio hausit; ad eandem rem alludit etiam Horatius epist. II 1, 45 et Plinius epist. III 9, 11, quos hoc in Sallustio legisse puto. — Deinde I 10, 2 (de proelio quodam equestri) accurate consentit cum Plutarcho,

---

1) Cf. Buresch in „comment. Ribbeck." p. 232.

2) Cf. Sall. fr. II 19: 'Avidis ita atque promptis ducibus, ut Metellus ictu tragulae sauciaretur.'

3) E Castoris chronographia haec fluxisse Arnold l. l. p. 105 coniecit; sed potius de Strabone cogitandum est.

sumpsit igitur haec e Sallustio. — I 11, 13 (de alba Sertorii cerva) ita cum Gellio XV 20, Plut. Sert. 11 et 20, App. I 110, Val. Max. I 2, 4 conspirat, ut una cum his scriptoribus ad Sallustium redeat. Frontinum et Valerium hanc rem exemplorum collectioni cuidam debere Fritze[1]) nuperrime contendit; cum vero ipsius Valerii verba non iam exstent, iusto audacius esse mihi videtur, si hunc et Frontinum artius inter se cohaerere quam ceteros scriptores statuamus. — Eandem rem narrat etiam Plinius n. h. VIII 117, cuius index[2]), si Flavium Procilium[3]) omittimus, nullum[4]) exhibet talis fabulae auctorem nisi Fenestellam. Fortasse igitur Plinius id e Fenestella, Fenestella e Sallustio excerpsit.

I 12, 4 de prodigio quod Sertorio anno 75 contigit, Livio[5]) deberi docet Obsequens c. 60. — II 1, 2 quo clades aliqua Hirtuleii narratur, ad proelium apud Italicam inter Metellum atque Hirtuleium commissum pertinere videtur, cum ad id 'fervidissimum tunc tempus anni' non minus quam facilis Metelli victoria quadret, deinde cum pugna Segoviensis (v. infra) plane aliter gesta sit. — II 3, 5 (de altera Hirtuleii clade), ubi e verbis: 'eo proelio, quo Hirtuleium devicit' et ex ipso strategemate, quo elucet exercitum Hirtuleianum ducemque plane deletum iri, conicere licet, hanc esse pugnam Segoviensem. De utriusque exempli fonte[6]) cum ab aliis scriptoribus plane destituti simus, nihil dicere ausim.

II 5, 31 (de proelio Lauronensi et morte Laelii legati) secundum Sallustium narratum est; recte enim Wölfflin[7]) verba '(Hispanos) — — aptissimos ad furta bellorum' e Sallustiano usu dicendi deprompta esse collato fr. I 86: 'metu gentis ad furta belli peridoneae' intellexit. — Etiam in proelio descri-

---

1) „De Iuli Frontini strategematon libro IV" (diss. Hal. 1888).

2) Cf. Brunn l. l. p. 14.

3) De quo cf. Sprengel in Mus. Rhen. XLVI p. 69.

4) Nisi forte Sallustii nomen in indice librariorum culpa excidisse putas.

5) Levissime Bludau „de fontibus Frontini" neglecto Obsequente hoc exemplum Sallustio vindicavit.

6) Nimirum Bludau, quamquam quibus de pugnis his exemplis agatur nescit, tamen bene scit ea e Sallustio hausta esse.

7) Herm. IX p. 82, cui assensus est Bludau.

bendo Frontinus cum Sallustio[1]) congruere videtur; legionem unam periisse cum Appiano b. c. I 109 convenit. Postremo numerum occisorum Romanorum alterum e Livio, quem laudat, addit.[2]) — II 5, 32 (de Perpernae per Pompeium clade), cum conspiret cum Plut. Pomp. 20 et App. I 115, Sallustii esse videtur. — II 7, 5 de pugna Sucronensi agit; simul ex hoc exemplo elucet Segoviense proelium mortemque Hirtulei paucis diebus ante Sucronense accidisse. — II 12, 2 (de Chauca oppido a Pompeio occupato) ad annum fere 74 referendum esse supra disputavi. — II 13, 3 (de fuga Sertorii post pugnam Saguntinam vafre parata) Sallustio[3]) deberi auctori puto, cf. 'ne fugam quidem sibi tutam arbitratus abire dispersos milites iussit' cum Plut. Sert. 21: *ἐκείνοις τε φυγὰς ἀδεεῖς μηχανώμενος κτλ.*

Ad res nobis minus notas pertinent Frontini exempla haece: I 5, 1, quo Sertorius coram hostibus flumen transiisse refertur et quod fortasse ad res post pugnam Sucronensem gestas referri potest. — I 5, 8, quo Hirtuleius per angustias reditum sibi tutum facere dicitur, quod non sine veri specie quadam ad fugam Hirtulei in Lusitaniam a Metello Italicae pulsi pertinere putari potest. — II 1, 3, quod e verbis 'iunctis cum Pompeio castris' concludatur forsitan aut ad annum 76 aut ad pugnam Sucronensem, post quam duo imperatores exercitum aliquamdiu coniunxerant[4]), spectare.

II 12, 2 (de clade equestri Romanorum), ubi e verbis: 'hostium equitatui maxime impar' forsitan elicias haec initio belli facta esse. — De Ps. Front. IV 5, 19, quo Consaburram per Hirtuleium obsessam fameque vexatam esse memoratur, nihil amplius scimus.

Deinde Valerii Maximi exempla I 2, 4, VII 3, 6, IX 1, 5 e Sallustio excerpta esse supra edocuimus.[5]) Reliquum est exemplum VII 6, ext. 3 de Calagurris obsidione, cuius verba:

1) Cf. fr. II 15 et 16.

2) Iniuria enuntiatum quo Livius laudatur Gundermann in annal. philol. XVI suppl. p. 369 sustulit.

3) Ad Livium hoc exemplum redire negligenter iudicat Edler p. 37.

4) Hoc voluit Drumannum secutus Edler p. 34.

5) Nimirum praeeunte viro doctissimo Kempfio in edit. praef. p. 17.

'infelices cadaverum reliquias sallire non dubitavit' e Sall. fr. III 6: 'Parte consumpta reliqua cadaverum ad diuturnitatem usus sallerent' petita esse apparet; itaque Sallustio debetur fonti. Eiusdem rei mentionem quoque facit Iuvenalis sat. XV 93 sq. — Denique IX 15, 3 (de filio Sertorii falso) rem tradit aliunde non notam.

Restant minoris momenti quidam scriptores, e quibus primum adeamus Florum II 10. Qui complures hoc capite commisit errores, sicut Baleares insulas pro Pithyusis nominat, deinde Domitium rhetorici flosculi causa inter legatos Metelli numerat (v. supra). Mox oratorie 'Hirtuleios' commemorat ut significet Hirtuleium quaestorem, Herennium aliosve duces; qua Flori voce decepti[1]) Orosius atque auct. d. vir. ill. 63 'fratres Hirtuleios' ad Segoviam mortuos esse sibi finxerunt; at omnino non fratres sed unum Hirtuleium extitisse e Frontino, Livio, Sallustio satis superque elucet. Postremo quae narrat de Osca, Termeste, Clunia, Valentia, Uxama, Calagurri a Romanis subactis, cum conveniant cum Exup. p. 5, 16[2]), discrepent ab Orosio V 23, 4: 'civitatibus vero cunctis ultro ac sine mora per deditionem acceptis duae tantum restiterunt, hoc est Uxama et Calagurris', e Sallustio addita sunt.

Strabonem cuius hypomnematum fragmentis 72—75 (Ott.) de bello Sertoriano agitur, varios auctores adhibuisse per se patet. Ac primum de Sertorio in Libya morante (fr. 72 et apud Plut. Sert. 9) Tanusium Geminum[3]) laudat. Maximi sunt deinde momenti quae fr. 73 et 74[a] de postremis Sertorii Romanorumque pugnis narrantur, sed quem ad fontem redeant non liquet. Frag. 74[b] (de Dianio portu) fortasse ex Sall. fr. I 77 et fr. 75 (de tropaeis a Pompeio positis) e Sall. fr. IV 29 (quocum conferas Exup. p. 5, 18) haustum est.

Plinius n. h. VII 95—96 de iisdem tropaeis disserit sed multo copiosius quam Sallustius ac Strabo; cum autem index praeter Cornelium Nepotem Livium praecipue appellet, atque

1) Neque vero minus recte hunc errorem epitomae Livianae attribuas, ex qua aut tres illi aut Orosius Aureliusque hauserunt.

2) Hoc quidem iam Linker viderat, neque minus Heyn. p. 52.

3) *Γαβίνιος* vel *Τανίσιος* codd., *Τανύσιος* coni. Niese in Mus. Rhen. XXXVIII 601.

ipsa res ad extollendum Pompeium narrata esse videatur, Livio hanc Plinii particulam addixerim.

Velleius belli Sertoriani breviter mentionem facit II 30 et 90. — Auctor de vir. ill. 77 famosum illud Philippi de Pompeio dictum commemorat, quod certe neque e Cicerone neque e Sallustio sumpsit, incertum vero, ex Liviana epitome an e Nepote.

Polyaenus VIII 22 fabulam de alba cerva e Plutarcho verbo fere tenus excerpsit.

Diodori longius de bello Sertoriano fragmentum servatum est, XXXVII fr. 22[a] (Dindorf), quo postrema Sertorii facta enarrantur. Diodorus autem quos habuerit hac de aetate fontes nondum satis quaesitum est; certo Posidonium non iam adhibere potuit. Sed equidem putaverim, postrema huius fragmenti verba: *ὁ Σερτώριος ἀνακλιθεὶς ἀνὰ μέσον Ταρκυιτίου καὶ Ἀντωνίου ὑπὸ τούτων ἐσφάγη* procul dubio fluxisse e nota illa Sallustii descriptione, cf. fr. III 4: 'Igitur discubuere: Sertorius inferior in medio, super eum L. Fabius senator ex proscriptis; in summo Antonius et infra scriba Sertorii Versius; et alter scriba Maecenas in imo medius inter Tarquitium et dominum Perpernam.' Neque enim diversam a Sallustio aliquam memoriam praebere Diodorus potest, quoniam eo ordine, quem refert, si quidem verbo tenus interpretamur, accubari omnino non potuit[1]); negligenter autem Sertorium inter Tarquitium et Antonium sedentem facit, omissis scilicet iis, qui interpositi erant. Quos etiam Plutarchus, cum Sallustium excerperet, neglexisse videtur cf.: *Ἀντώνιος ὑπερκατακείμενος παίει τῷ ξίφει τὸν Σερτώριον.* Praeterea compluribus in rebus singulis hoc Diodori fragmentum congruit cum Appiano, a quo Sallustium esse excerptum supra ostendimus; accedit, quod certo Diodorus anno 21 a. Chr. n. i. e. Sallustio iam mortuo historiisque diu editis scribendi nondum finem fecerat[2]). Quare non prorsus denegandum existimo, Sallustii historiis Diodorum in bello Sertoriano enarrando esse usum.

Deinde exiguum illud fragmentum XXXVIII 22, 2: *ἀκα-*

---

1) Cf. Becker, Gallus III[3] p. 265; Serv. ad. Aen. I 698.
2) Cf. Diod. XVI 7 cum Dione Cassio LIV 7.

τάσχετος γάρ τις ὁρμὴ τοῖς βαρβάροις ἐνέπεσε τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἀποστάσεως ad Pompeii in Hispaniam adventum pertinere mihi videtur, cf. Plut. Sert. 18: ὅθεν καὶ πολλαὶ τῶν ὑπὸ Σερτωρίῳ πόλεων ἀποβλέψασαι πρὸς αὐτὸν ὁρμὴν μεταβολῆς ἔσχον.[1])

Suidas denique duo fragmenta Graeca quae ad bellum Sertorianum spectant servavit, primum s. v. ἀποκινδυνεύοντος: Ὁ δὲ Σερτώριος ὁ τῶν Ῥωμαίων στρατηγός, καίπερ θρασέως τῶν Ἰβήρων ἐκ τοῦ τὰ πλείω κατορθοῦν ἐχόντων οὐκ ἀποκινδυνεῦσαί ποτε ἐτόλμησεν, alterum s. v. δῆθεν: Ὁ δὲ Σερτώριος παρῄνει ὡς δῆθεν αὐτοῖς παραδοῦναι τὴν πόλιν, qui loci cum ex 'excerptis περὶ ἀρετῆς' sumpta sint[2]), aut Diodori aut Dionis Cassii sunt. Ille autem locus fortasse ad idem equestre proelium, de quo agit Plut. Sert. 16, pertinet; alter ad obsidionem aliquam referendus est.

Ceterum Livius, quem adhuc omisi, quos habuerit fontes enucleari non iam potest. Sallustii in reliquiis Livianis nullum extat vestigium; auctor vero Livii non adeo a popularium partibus stat quantopere Sallustius; sed num fuerit Sulpicius Galba, quem de pugna Lauronensi laudat Orosius, incertum manebit.

Caput IV

De tumultu fugitivorum

Seditionis gladiatoriae, quam coepisse anno 73[3]) constat, res gestae omnes fere cum notissimae sint, id unum quaeritur, quonam anno M. Licinius Crassus imperium contra servos gerendum susceperit. Namque Mommsen[4]) iam anno 72 Crassum

1) Etiam latinos legisse auctores Diodorum defendit E. Meyer in Mus. Rhen. XXXVII p. 611; cf. praetera Thouret in annal. philol. suppl. XI p. 174 adn. — Librorum 37 et 38 fontem Livium esse, qui hunc ubique reperire vult, Klebs l. l. p. 43 statuit; de Sallustio coniurationis Catilinariae apud Diodorum auctore cogitaverat dubitans Dübi in annal. philol. 1876 p. 878.

2) Cf. de Boor in Herm. XX p. 382.

3) Ridiculis argumentis O. Schambach „der ital. Sklavenaufstand", (progr. Halberstadt. 1872) ortam esse seditionem iam anno 74 contendit.

4) Cui assensus est Neumann II p. 65 adn.

missum esse conclusit et e verbis Plut. Crass. 10: ταῦθ' ἡ βουλὴ πυθομένη τοὺς μὲν ὑπάτους πρὸς ὀργὴν ἐκέλευεν ἡσυχίαν ἄγειν, et ea e re, quod hieme Spartacus in Bruttio circumvallatus esse narratur. Neque vero e Plutarcho elici quicquam posse existimo nisi consulibus imperium non prorogatum esse; praeterea ex Appiani[1]) verbis minime obscuris c. 118: τριέτης τε ἦν ἤδη καὶ φοβερὸς αὐτοῖς ὁ πόλεμος satis superque elucet, anno demum 71 Crasso imperium mandatum esse. Accedit quod, quae Appianus c. 117 de fugitivis Thuriis morantibus narrat, ad hiemantem exercitum referenda sunt, pertinent igitur ad hiemem 72/71. — Evasit autem Spartacus a Crasso circumclusus brevi ante quam totius belli finis factus est Pompeio iam in Italiam transgresso i. e. circa mensem Novembrem anni 71.[2]) Atque iam intelleges, cur Spartacus νύκτα νιφετώδη καὶ πνεῦμά τι χειμέριον παραφυλάξας Crassi stationes perruperit.

Iam in fontes, quibus usi esse scriptores videantur inquiramus. Ac Plutarchum Sallustio primario fonte usum esse Peter[3]) satis comprobavit[4]) e fragmentis eius compluribus, quae apud Plutarchum excerpta vel in Graecum translata reperimus. Praeter locos a Petero laudatos conferre iubeam Plut. c. 8: Σπάρτακος — — οὐ μόνον φρόνημα μέγα καὶ ῥώμην ἔχων cum Sall. fr. III 13: 'Ingens ipse virium atque animi'; Plut. c. 10: μέγα μὲν οὖν καὶ χαλεπὸν τὸ ἔργον, ἤνυσε δὲ ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ cum Sall. fr. ap. Serv. ad. Verg. Georg. I 287[5]): 'Diu noctuque laborare, festinare', Plut. c. 11: πολλῶν ἐκ διαφορᾶς ἀποστάντων αὐτοῦ cum fr. IV 12:

1) Quod ab Eutropio VI 7 etiam confirmatur: 'post multas calamitates Italiae tertio anno bello huic finis impositus.'

2) Etenim contio Pompeii triumphusque exeunte mensi Decembri Romae habita sunt. Ceterum Livii periocha 96 non contra nos facit, quippe quae nihil doceat nisi Livium res autumno 72 et anno 71 gestas continua narratione complexum esse.

3) l. l. p. 109.

4) Inepte Schambach l. l. p. 9 praeter Sallustium etiam Caecilii de bellis servilibus librum Plutarchi fontem esse coniecit; sane rhetorica eiusdem opera cognovit Plutarchus, sed historici nullum in vita Crassi potest indagari vestigium.

5) Cf. schol. Bern. ad eundem locum.

'dissidere inter se coepere neque in medium consultare'; *ὀφθέντες δ' ὑπὸ δυεῖν γυναικῶν προθυομένων τοῖς πολεμίοις ἐκινδύνευσαν* cum fr. IV 15: 'Cum interim lumine etiamtum incerto duae Galliae mulieres conventum vitantes ad menstrua solvenda in montem ascendunt.' — Ceterum rectam esse Peteri sententiam vel ea re confirmatur, quod Plutarchus a Livio nonnumquam dissentit. Sicut c. 8 duodeoctoginta facit gladiatores fugientes, Livius[1]) contra septuaginta quattuor; c. 11 pugna ad Camalatrum facta 12300 fugitivos occisos esse commemorat, cum Livius[2]) e more suo numerum habeat multo maiorem. Attamen prodigium illud, quod Spartaco Romae evenerat, Plutarchum[3]) non e Sallustio sumpsisse credo, sed ut hoc genus plura Livio debere.

Apud Florum II 8 plura quam alias Sallustii conspiciuntur vestigia.[4]) Velut de apparatu bellico a Spartaco instituto: 'adfluentibus in diem copiis[5]), cum iam esset iustus exercitus, e viminibus pecudumque tegumentis inconditos sibi clipeos, e ferro ergastulorum recocto gladios ac tela fecerunt' etc., quod accurate consentit cum Sall. fr. IV 1 et 2. Deinde de funere quod Spartacus Crixo a Romanis caeso facit, dissentit a Livio[6]), qui hoc in honorem matronae necatae factum esse inepte narrat; cum autem cum Appiano c. 117 de eadem re congruat, non dubito quin uterque hoc e Sallustio hauserit. Denique de conatu Spartaci in Siciliam transgrediendi verbis fere convenit cum Sall. fr. IV 8. Verba autem 'effracto Lentuli ludo', quae etiam apud Eutropium[7]) leguntur, e Livio[8]) translata esse videntur.

Appianum reliquum est ut demonstrem etiam his capiti-

---

1) Oros. V 24, 1; Eutrop. VI 7; per. 95; Vell. II 30.

2) Oros. l. l., per. 97.

3) c. 8: *Τούτῳ δὲ λέγουσιν, ὅτε πρῶτον ἐς Ῥώμην κτλ.*; cf. etiam Iudeich p. 45 et Otto p. 264.

4) Sicut iam viderat Heyn p. 52.

5) Et verba: 'adfluentibus in diem copiis cum iam iustus esset exercitus' ex Sallustiano sermone deprompta esse collato Sulpic. Sev. chron. II 20, 2 vidit Vogel in act. sem. Erlang. II p. 438.

6) Cf. Oros. l. l. § 3.

7) Similiter autem Oros. et Vell. l. l., per. 95.

8) Iniuria igitur Vogel hunc sermonis flosculum Sallustio tribuit.

bus Sallustium usurpasse fontem. Atque c. 116 de primo fugitivorum bellico ornatu, cum arma sibi e curribus obviam factis rapuerint consentit Appianus: *καὶ τινῶν ὁδοιπόρων ξύλοις καὶ ξιφιδίοις ὁπλισάμενος* cum Plutarcho: *ἐντυχόντες δὲ κατὰ τὴν ὁδόν κ. τ. λ.*; simul autem denuo negligentiam illam Appiani latinum auctorem excerpentis deprehendimus. Eandem rem longe aliter tradidit Livius, cf. Vell. II 30: 'raptis ex ea urbe gladiis.' De multitudine agresti ad Spartacum properante cf.: *ἔνθα πολλοὺς ἀποδιδράσκοντας οἰκέτας καί τινας ἐλευθέρους ἐκ τῶν ἀγρῶν ὑποδεχόμενος* cum Plut. c. 9: *καὶ προςεγίγνοντο πολλοὶ τῶν αὐτόθι βοτήρων καὶ ποιμένων αὐτοῖς, πλῆκται καὶ ποδώκεις ἄνδρες.* De clade Varinii mire consentiunt Appianus Plutarchusque, cum uterque etiam equum praetoris a fugitivis captum esse cemmemoret. Mox de aucto in Lucania Spartaci exercitu Appianus: *Σπαρτάκῳ μὲν ἔτι μᾶλλον πολλοὶ συνέθεον* congruit cum Floro l. l., cf. Sall. fr. Vatic. col. VI: 'Augeretur numerus lectis viris', quod paullo infra col. VII—VIII copiosius enarratur; in ipsis vero numeris dissentit a Livio.[1]) Arma a fugitivis esse comparata (*ὅπλα ἐχάλκευε καὶ παρασκευὴν συνέλεγεν*) similiter refert Florus § 6, quem hunc locum e Sallustio hausisse supra dictum est. De priore autem Spartaci vita graviter discrepat Appianus a Livio, cf. Flor. § 8: 'ille de stipendiario Thrace miles, de milite desertor, de desertore latro, deinde in honorem virium gladiator', contra Appianus: *ἐστρατευμένος ποτὲ Ῥωμαίοις, ἐκ δὲ αἰχμαλωσίας καὶ πράσεως ἐν τοῖς μονομάχοις ὤν*, quod quodammodo consentire videtur cum Varronis 'de rebus urbanis' fragmento[2]): 'Spartaco innocente coniecto ad gladium.' Deinde c. 117 Appianus eodem quo Plutarchus errore[3]) narrat Crixum a Gellio consule caesum esse, cum accuratius Liv. per. 96 tradiderit Q. Arrium praetorem, qui sub Gellio militasse putandus est, eum vicisse. Tum et Florus et Appianus de funere Crixi a Spartaco splendidissime habito congruunt, cum Livius plane aliam habuerit memoriam; mox cf.: *καὶ χρυσὸν μὲν*

1) Cf. Oros. V 24, 2 et schol. ad Luc. II 554 (Usen.).
2) Apud Charis. p. 133 K.
3) Qui negligentiae cuidam Sallustii attribuendus erit.

καὶ ἄργυρον τοὺς ἐμπόρους ἐσφέρειν ἐκώλυε καὶ κεκτῆσθαι τοὺς ἑαυτοῦ cum Plinio n. h. XXXIII 49: '— — — cum sciamus interdixisse castris suis Spartacum, ne quis aurum haberet aut argentum; tanto plus fuit animi fugitivis nostris.' Plinii index[1]) huius rei auctorem profert aut Varronem aut Atticum: procul dubio Varro, et rerum urbanarum quidem libro aliquo, haec enarravit Pliniique auctor fuit. Varronis autem et Appiani congruentia inde explicanda erit, quod uterque haec e Sallustio hausit. — Praeterea cum verbis Appiani: *καὶ θαμινὰ ἐπὶ λεηλασίας ἐξῄεσαν* Sall. fr. IV 3: 'Rursus iumenta nancti ad oppidum ire contendunt' arte coniungendum est. Tum c. 118 de supplicio, quo duas legiones affecit Crassus, convenit[2]) cum Plut. c. 10, quem e Sallustio hoc hausisse constat. Simul altero e fonte verbis *οἱ δ' οὐχ' οὕτως νομίζουσιν* alteram de supplicio illo memoriam prorsus fabulosam inserit. Atque abhinc usque ad capitis 119 finem secundarium hunc fontem secutus est, namque nihil fere eorum quae narrat apud Plutarchum legitur, immo vero nonnulla ei contradicunt. Velut verbis *αὐτίκα μυρίων Σπαρτακείων ἐφ' ἑαυτῶν που στρατοπεδευόντων ἐκράτει κ. τ. λ.* pugna ad Camalatrum facta, qua Casto Gannicoque ducibus Germani victi sunt, dicta esse videtur; sed secundum Plutarchum Sallustiumque illa multo demum postea evenit. Deinde proelia, quibus Spartacus obsidentibus evadere studuit (*βιαζομένου δ' ἐς τὴν Σαυνιτίδα τοῦ Σπαρτάκου διαδραμεῖν κ. τ. λ.*), Plutarcho obloquuntur, qui refert Spartacum primum obsidionem neglexisse, postea autem pugnare non ausum esse. Neque de equis, quos expectare ab Appiano Spartacus narratur, quicquam habet Plutarchus. — At subito Sallustii denuo apparet in Appiano particula inde a verbis *οἱ δ' ἐν ἄστει Ῥωμαῖοι κ. τ. λ.*; Sallustii autem haec esse docet et nomen 'τὸ Σπαρτάκειον ἔργον'[3]) et quod aeque atque Plutarchus Sallustiusque[4]) Crassum Pompeio ar-

1) Cf. Brunn p. 41.

2) Quod Appianus non principem harum legionum cohortem, sed duas legiones decimari narrat, levitati eius tribuendum est.

3) Quocum cf. Plut. c. 8: *ἣν οἱ πολλοὶ Σπαρτάκειον πόλεμον ὀνομάζουσιν* et Flori inscriptionem 'bellum Spartacium.'

4) Cf. fr. IV 14: 'Avidior modo properandi factus.'

cessito ἐπείγεσθαι ad bellum conficiendum dicit. Haec igitur Sallustiana particula iam agitur de rebus, quae gestae sunt paullo postea quam Spartacus e Bruttio effugit. Iam iterum alterius fontis sequitur frustulum, quod Crassum rursus in Bruttio obsessum ostendit inde a verbis καὶ ὁ Σπαρτακὸς — — ἐς συνθήκας τὸν Κράσσον προυκαλεῖτο. Etenim alterius fontis haec esse elucet et ex equitibus illis denuo commemoratis (καὶ παρόντων οἱ τῶν ἱππέων) et ex verbis ὤσατο παντὶ τῷ στρατῷ διὰ τοῦ περιτειχίσματος, quam quidem rem aliter habet Plut. c. 10: ὥστε τῆς στρατιᾶς περαιῶσαι τὸ τρίτον. Postrema autem inde a: γενομένης δὲ τῆς μάχης κ. τ. λ. rursus Sallustii esse videntur. Videsne quam stupide res Appianus permiscuerit et quam foede duos auctores consarcinaverit? Iam nemo erit quin mihi concedat tales errores non Straboni, sed ipsi Appiano addicendos esse, neque dubitandum est, quin Appianus in fine libri primi secundique exordio Sallustium prius unicum, mox primarium quidem fontem habuerit. Alter autem auctor cuius duo illa ἐμβλήματα capitibus 118—120 investigavimus quis sit plane nescio. Forsitan tamen idem sit qui etiam de coniuratione Catilinaria usurpatus est, simul idem cuius longiores particulas e Straboniana materie insequentibus in libris secrevit Otto.[1])

Frontini sex ad hoc bellum pertinent strategemata. Ac primum I 5, 20 (de Spartaci in Bruttio obsessi eruptione) e Livio haustum esse videtur, cum faciat contra Plutarchum (cf. c. 10: ἔχωσε τῆς τάφρου μέρος οὐ πολὺ γῇ καὶ ὕλῃ καὶ κλάδοις δένδρων cum Front.: 'caesis captivorum pecorumque corporibus') et Spartaco inimicissimam ostendit opinionem. — I 5, 21 (de Clodio ad Vesuvium a fugitivis fugato) rem ipsam narrat secundum Sallustium[2]), sed ultima verba 'ut aliquot cohortes gladiatoribus quattuoretseptuaginta cesserint' e Livio esse addita ipse comprobat numerus.[3]) I 5, 22 (de re contra

---

1) i. e. II c. 118—148, cf. Otto p. 266 et lib. IV c. 2—21, cf. Otto p. 282. Sed haec si consideraverimus Ciceronis hypomnema fuisse coniurationis Catilinariae fontem, quod voluit Buresch, negabimus.

2) Cf. Plut. c. 9 et Flor. II 8, 4; viderat idem iam Wölfflin in Herm. IX p. 82.

3) Cf. Oros. V 24, 1; Eutr. VI 7; Vell. II 30; per. 95.

Varinium gesta) cum Sallustio ita convenit ut mutila illius verba fr. Vat. col. II secundum Frontinum restitui possint. — I 7, 6 (de Spartaci bellico apparatu) quia et cum Floro et cum Sall. fr. IV 1 et 2 congruit, Sallustianum est. — II 4, 7 victoriam Crassi ad Camalatrum de Casto Gannicoque reportatam longe aliter enarrat atque Plut. 11; namque apud Plutarchum Sallustiumque cohortes, quae in hostium terga mittuntur priusquam aggredi possent, detectae sunt ac deletae essent, nisi Crassus illis subvenisset; apud Frontinum vero cohortes circum missae commisso iam proelio in hostium terga invadunt pugnamque decernunt. Quare non dubito, quin e Livio hoc sumpserit Frontinus. — II 5, 34 (de eadem Crassi cum Casto Gannicoque pugna) a suo ipsius exemplo II 4, 7 vehementer discrepat; namque hoc ad Cantennam montem eam factam esse, illo ad Camalatrum tradit, praeterea in tota pugnae descriptione ne minimum quidem affert, quod alterius exempli narrationi simile est. Attamen eandem pugnam dictam esse docet numerus hostium caesorum. Qui cum Livio[1]) laudato in fine adseratur, reliquam de pugna narrationem Livianam esse neque minus Sallustianam[2]) negaverim, cum plane abhorreat a Plutarcho. Ad tertium igitur fontem nobis nondum notum Frontinus hoc loco redire putandus est.

Diodori fragmentum XXXIX 21, quod de Spartaci moribus agit, quos habeat auctores incertum est. — Praeterea belli gladiatorii breviter mentionem faciunt etiam Augustinus de civ. Dei III 26, Ampelius lib. mem. c. 40 et 45, schol. ad Luc. II 554 (Usen.), Caecilii fragmentum apud Athen. VI p. 272 servatum.

1) Cf. per. 97 et Oros. V 24, 6.

2) Duo haec proelia quasi duae eiusdem partes fuissent, coniungere studuit Drumann IV 80, similiter Neumann II p. 67 adn. et Schlimmer l. l. p. 59. Pari negligentia Bludau utramque relationem e Sallustio haustam esse fragmentis quibusdam falso adhibitis contendit. Contra recte Mommsen coniungi eas non posse intellexit, sed num iure posteriorem Frontini narrationem acceperit dubito.

Caput V

De bello Mithridatico tertio

§ 1. De bello illo gravissimo a Lucullo contra Mithridatem, deinde contra Tigranem octo per annos gesto multo certiores facti sumus a scriptoribus, quam de ceteris rebus, quae Sallustii historiis narratae erant. Attamen, quod sane mireris, de temporum ratione dissenserunt viri docti quidam; namque Drumann[1]) ita res gestas distribuit, ut anno 72 Lucullus in Pontum invaserit, 71 proelia compluria ad Cabiram facta, anno 70 Amisus, Sinope, Heraclea ceteraeque Ponti urbes captae sint, hieme 70/69 Lucullus Asiam provinciam administraverit. Sed optimo iure hanc rationem abiecit Mommsen. Itaque iam autumno anni 73 Lucullus et Cotta in Pontum profecti[2]) sunt, hieme 73/72 Lucullus Amisum obsedit, sicut docet Plut. Luc. c. 33[3]): *Σαλλούστιος μὲν οὖν φησι χαλεπῶς διατεθῆναι τοὺς στρατιώτας πρὸς αὐτὸν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ πολέμου πρὸς Κυζίκῳ καὶ πάλιν πρὸς Ἀμισῷ δύο χειμῶνας ἑξῆς ἐν χάρακι διαγαγεῖν ἀναγκασθέντας*; deinde *μετὰ τὸν χειμῶνα*[4]) i. e. vere anni 72 ad Cabiram processit, ubi per aestatem hiememque eum contra Mithridatem pugnasse elucet e Phlegontis fragmento[5]), quod ad annum 72 pertinet: *Λεύκολλος δὲ Ἀμισὸν ἐπολιόρκει καὶ Μουρήναν ἐπὶ τῆς πολιορκίας καταλιπὼν μετὰ δυοῖν ταγμάτοιν, αὐτὸς μετὰ τριῶν ἄλλων προῆγεν ἐπὶ Καβείρων, ὅπου διεχείμαζε, καὶ Ἀδριανὸν ἐπέταξε πολεμῆσαι Μιθριδάτῃ καὶ πολεμήσας ἐνίκησε.* Anno deinceps 71 oppida ad Pontum sita capta sunt; etiam Heracleam hoc anno expugnatam esse, non insequenti, sicut statuerunt plerique, sequitur ea e re, quod obsidio, quae coepta est anni 73 autumno, biennium durasse narratur. Totum igitur annum 70 Lucullus in provincia degit. Qua cum ratione convenit Memn.

1) p. 133/140; nimirum cum hoc facit Neumann II p. 96.
2) Memn. c. 43.
3) Hoc loco nisus iam Fischer „Röm. Zeittafeln" p. 202 Drumanni falsam opinionem refutaverat.
4) Plut. Luc. 15.
5) fr. 12 (F. H. G. III p. 606).

c. 55: *Μιθριδάτης δ' ἐνιαυτὸν καὶ μῆνας ὀκτὼ ἐν τοῖς μέρεσιν τῆς Ἀρμενίας διατρίβων οὔπω εἰς ὄψιν κατέστη Τιγράνου κ. τ. λ.*; cum vero exeunte anno 70 convenisse eos veri simillimum esset, effugit in Armeniam proelioque Cabirensi victus est Mithridates vere anni 71.

§ 2. Scriptorum qui de bello Mithridatico egerunt summo est momento Plutarchus. Quem in vita Luculli scribenda primarium fontem Sallustium habuisse Peter[1]) rectissime demonstraverat; extiterunt quidem, qui Sallustium esse fontem Plutarchi negarent[2]); Plutarchum enim quasi uno decursu fluere unoque manare e fonte rati, ubi quicquam ad Sallustianam memoriam minus quadrare iis visum est, statim totam vitam a Sallustio abiudicandam esse putabant et Livium aliumve auctorem statuebant. Sed acutissime Otto[3]) conglutinatam e variis trium scriptorum, Sallustii, Livii, Strabonis particulis Plutarchi narrationem esse, tamen primarium eius auctorem Sallustium fuisse demonstravit. — Omnino Plutarchus inde a capite 5 (i. e. a Luculli consulatu) prorsus alios atque antea auctores consuluisse videtur; usque autem ad caput 9 Sallustium fontem esse comprobant et acerba optimatium corruptorum castigatio et seditiosi in Asia exercitus descriptio[4]), praeterea complura Sallustii fragmenta. Sed prodigium illud c. 8 Mario et Lucullo factum a Sallustio abiudicaverim. Aperte enim narrationis cursus graviter interrumpitur, quoniam antea iam prope Chalcedonem Lucullus est videtque ingentes hostium copias, tum subito in Phrygia cum Mario congredi dicitur, at statim denuo ante Chalcedonem stat. Prorsus autem discrepat prodigium illud a Sallustiano genere narrandi; cognoscimus igitur hoc a Plutarcho in mediam Sallustii narrationem inser-

1) l. l. p. 106.

2) Sicut Grashof „de fontibus et auctoritate Cassii Dionis" (diss. Bonn. 1867); Lauer „de scriptoribus belli Mithridatici tertii" (progr. Wetzlar 1871); Schacht „Quelle Plutarchs in der vita des Lucull." (progr. Lemgo); comprobavit Peteri sententiam Gleitsmann „de Plutarchi in Luculli vita fontibus ac fide" (diss. Erlang. 1883).

3) l. l. p. 315 sq.

4) Cf. Otto l. l. p. 316.

tum esse, ex Livio quidem, ut opinor, qui talia referre solebat.[1]) Brevem totius obsidionis imaginem c. 9 sequuntur res quaedam mirae diversis ex auctoribus excerptae. Ac primum fabula illa de nuntio submarino neque e Sallustio (cf. frag. III 19) neque e Livio (cf. Oros. VI 2, 14; Flor. I 40, 16; Frontin. III 13, 6) orta esse videtur, Graecum autem fontem iure statuunt Arnold[2]) et Otto. Cum vero quae sequuntur de lintribus, quibus Lucullus milites Cyzicum transduxit, Strabonem fontem prodant[3]), etiam illud Straboni attribuendum esse videtur. Duo prodigia cap. 10 accurate cum Obsequ. cap. 60 congruentia Liviana esse iamdudum constat; tertium sriptoris est, cui Ilium notissimum erat (*καὶ στήλην τινὰ δόγματα καὶ γράμματα περὶ τούτων ἔχουσαν ἐδείκνυον Ἰλιεῖς*), nempe Strabonis. Insequenti c. 11 numerus captorum e Strabone insertus est (cf. App. Mithr. 75), cetera omnia Sallustii sunt. Dein Plutarchus, qui proelium inter Lucullum atque fugientem Mithridatem non ad Aesepum, sicut App. 76 et Memn. 40, 5, sed ad Granicum commissum esse falso dicit, hunc errorem e Sallustio hausit; Florus autem, qui praeter Livium etiam Sallustio usus est, haec conglutinavit, cum proelium ad utrumque fluvium factum esse diceret, qui quidem quattuor fere milliaria distant, i. e. amplius iter unius diei.[4]) Fine capitis particula Livii addita est (*Λέγονται δὲ — — μυριάδες οὐ πολὺ δὴ τῶν τριάκοντα λείπουσαι διαφθαρῆναι,* cf. Oros. VI 2, 19: 'Nam plus quam trecenta milia hominum fame et morbo in eadem obsidione amisisse fertur'). Capitis 12 initium fonti Graeco deberi ostendunt versus illi Homerici, quibus dormientem alloquitur Aphrodite Lucullum; scilicet idem est de Ilio auctor, quem c. 10 reperiri posse putabamus[5]); res quae sequuntur simillime enarrantur apud App. 77, quod praecipue manifestum est numero navium

---

1) *τοῦτο μὲν οὖν φασὶν ἐν Φρυγίᾳ — — — συμβῆναι τὸ πάθος,* cf. Judeich l. l. p. 45.

2) l. l. p. 89.

3) Cf. frag. 80: *ὀψὲ δ' ἴσχυσεν εἰσπέμψαι τινὰς νύκτωρ* cum Plut.: *ἔλαθον δὲ νυκτὸς διαπεράσαντες κτλ.*

4) Attamen Drumann IV 131 ineptam Flori narrationem praetulit.

5) De Graeco quodam auctore cogitavit iam ante Ottonem Arnold l. l. p. 89.

a Lucullo captarum: Strabonem igitur quasi manibus deprendimus auctorem. Sed finis capitis, quo de Mario capto et necato agitur, differt ab Appiano, congruit cum Orosio, cf. *ὅπως ἐξονειδισθεὶς καὶ καθυβρισθεὶς ἀποθάνοι* cum Orosio: 'Marius — — — extractus meritas hostilis animi poenas luit.' Quam ob rem Livio haec res attribuenda erit.

Cap. 13 diversis e fontibus compositum est; namque initio mysteria Samothraces commemorata Strabonem auctorem esse ostendunt. Sed mox de naufragio Mithridatis dissentit a Strabone; namque cum Appianus c. 78 (atque cum eo Livius) Mithridatem Sinopen ex tempestate servatum venisse, inde Amisum vectum narrent, apud Plutarchum Heracleam confugit (*εἰς τὴν Ποντικὴν Ἡράκλειαν ἐξεσώθη*), quod non solum rectum[1]), sed etiam a Sallustio ita narratum est (cf. epist. Mithr. § 14: 'Naufragiis apud Parium et Heracleam militum optimos cum classe amisi'). Hac igitur de re Sallustius fons a nobis cognosci potest. Deinde epistulam Luculli ad senatum scriptam supra suo loco omissam e Strabone addit; conspirat enim cum Appiano cap. 77, discrepat a schol. Gronov. p. 442, a quo Sallustium excerptum esse infra disputabitur: 'Quando ibat Lucullus ad bellum, ceperat pecuniam infinitam, ut suis militibus bello daret; iste accepit' etc.;' contra Plutarchus: *Ψηφιζομένης γὰρ αὐτῆς — — ἀπὸ τρισχιλίων ταλάντων ἐξαρτύεσθαι ναυτικὸν ἐκώλυσε — — ὡς ἄνευ δαπάνης ταῖς τῶν συμμάχων ναυσὶ Μιθριδάτην ἐκβαλεῖ τῆς θαλάττης.*

Cap. 14 ea quae de divitiis, in quas milites Romani inciderunt, narrantur, deinde cap. 15 priorem fere partem, qua de clade equitum Romanorum, Pomponii virtute, Lucullo e loco iniquo per Graeculos quosdam liberato agitur, e Strabone fluxisse, cetera autem Sallustii esse iam Otto coll. App. 78 et 79 demonstravit.

Deinde cap. 16 de Olthabante[2]) Scytha narratiuncula ad Sallustium[3]) referenda est; etenim simillime idem narrat Fron-

1) Cf. Memn. c. 42.

2) De forma nominis nihil fere constat, cum ille Olthakos Plutarchi Adathas Frontini, Olkabas Appiani libris nominatus sit.

3) Otto et simul Vogel p. 41 neglectis differentiis hoc caput Straboni attribuerunt.

tinus II 5, 30, longe diverse Appianus cap. 79. Namque cum Appianus disceptare nolit, proditione an casu omnia facta sint (*εἴτε ἐπιβουλεύων καὶ δόξας ὑποπτεύεσθαι, εἴτε σὺν ὀργῇ περιυβρίσθαι νομίζων*), atque per totam enarrationem sine ira et studio ipsas tantum res tradat, Plutarchus et Frontinus castrensem praebent Romanorum relationem, qui illa in re proditionem aliquam barbari inesse statim suspicabantur. Praeterea conferas: *Ἀλλ' ἔφη κωλύοντος εἰςελεύσεσθαι περὶ πράγματος ἀναγκαίου καὶ μεγάλου διαλεχθῆναι βουλόμενος* cum Front.: 'Cum tamquam nuntiaturus subitum aliquid ac necessarium intrare vellet', deinde Plut.: *λαβὼν τὸν ἵππον ἀπήλασεν εἰς τὸ Μιθριδάτου στρατόπεδον ἄπρακτος* cum Frontino: 'Equis, quos ante portam paratos habebat, ad Mithridatem refugit irritus', iam antea Plut.: *ἀνὴρ ὅσα χειρὸς ἔργα καὶ τόλμης ἐν πολέμῳ διαπρεπὴς ἅπαντα* cum Front.: 'Quodam eminente viribus' et Sall. fr. inc. 31: 'In proeliis actu promptus'. Frontinus igitur atque Plutarchus eodem usi esse fonte videntur, scilicet Sallustio, Strabo contra rem non e Romanorum partibus enarravit. Attamen Plutarchus in describendis singulis etiam Strabonem[1]) adhibuit, cf.: *γένος δ' εἰσὶν οἱ Δανδάριοι βαρβάρων τῶν περὶ τὴν Μαιῶτιν οἰκούντων* cum Strab. geogr. XI p. 495 et: *ὥς τε τραπέζης καὶ συνεδρίου ποτὲ ποιεῖσθαι κοινωνόν* cum App. 79: *τραπέζης τε καὶ γνώμης καὶ ἀποῤῥήτων ἀξιούμενος*. Insequenti cap. 17 e Livio[2]) insertus est numerus occisorum apud Cabiram hostium (*οὗτοι πάντες, ὡς λέγεται, πλὴν δυεῖν κατεκόπησαν*); Strabonis est capitis media pars de fuga ducum Ponticorum eorumque in castrensi tumultu morte.[3]) Reliqua Sallustii sunt, id quod imprimis docet militum rapientium inoboedientia. Mox de auro mulo alicui imposito atque a militibus Romanis direpto duas praebet relationes Plutarchus, quarum altera: *εἴτε ἀπὸ ταὐτομάτου παρεισπεσόντος* Strabonis[4]), altera: *εἴτε τοῦ βασιλέως*

---

1) Minime vero hoc commovere debuit Ottonem, ut omnia Straboni suo vindicaret.

2) Cf. Otto p. 318.

3) Cf. App. c. 81.

4) Cf. App. c. 82.

ἐπίτηδες ἐμβαλόντος αὐτὸν εἰς τοὺς διώκοντας Sallustii Liviique[1]) est.

Cap. 18 maiorem partem, qua caedes mulierum Pharnaciae iubente Mithridate facta refertur, Straboni addicendam esse bene suspicatus est Otto; etenim cum Plutarchus duas narret Mithridatis sorores ibi occisas esse, unam novisse videtur Sallustius, cf. schol. Gron. p. 439 (Orell.): 'iste (scil. Mithridates) auctore Sallustio et fratrem et sororem occidit' etc. Porro Straboni iure attribuit Otto, quae cap. 19 de κτίσει oppidi Amisi et de Tyrannione, ipsius Strabonis magistro, referuntur. Mox cap. 20 conditionis provinciarum descriptio, quippe qua acerbissime vituperetur equitum et optimatium factio, bene quadrare ad Sallustium videtur neque minus ampla legationis Appii Clodii ad Tigranem factae enarratio 21—22. Sed illud de Metrodoro Scepsio ἐπεισόδιον, quod non congruit cum Strabonis fr. 87, item Amphicratis historiolam unde habeat Plutarchus plane nescimus. Quae sequuntur cap. 23—24 e Sallustii et Strabonis frustulis conflata sunt. Etenim initium, quod arte cohaeret cum cap. 20 et quo Λουκούλλεια in Asiae minoris urbibus instituta esse narrantur — contra App. 76 hanc rem velut anno 73 gestam rettulit — Sallustianum est. Sed quae habet Plutarchus de capta Sinope, e Strabone addita esse iam evicit Otto collatis fr. 84 et App. 83; et quidem ineptissime ea adiecta esse existimo, cum Sinopen re vera autumno anni 71 expugnatam esse ex App. 83, Strab. fr. 84, Memn. c. 52 (coll. cap. 43) eluceat, Plutarchus vero hanc rem initio expeditionis in Tigranem susceptae i. e. principio anni 69 adnexuerit. Paullo infra cap. 24, cum interea in enarranda hac expeditione perrexerit, denuo e Strabone foedus a Lucullo cum Machare ictum refert, quod re vera iisdem quibus obsidio Sinopes[2]) temporibus factum est. Simul cognoscimus reliqua omnia, in quae has duas Strabonis particulas inepto loco Plutarchus iniecit, non Strabonis, Sallustii igitur esse. Prodigium autem, quod transgresso Euphratem Lucullo contigisse narratur, minime Sal-

1) Cf. Flor. I 40, 18: 'rex callidus — — spargi aurum a fugientibus et pecuniam iussit, qua sequentes moraretur.'
2) Cf. Memn. c. 54.

lustio tribuamus; sed rectius fortasse Livium, ut saepius, etiam hic talem rem Plutarcho tradidisse putemus.

Cap. 25—35 non iam sicut antea alienas particulas Plutarchus cum primario fonte suo Sallustio coniunxit; namque uno fere eodemque sibi pari fluxu labitur pulcherrime enarratio rerum annis 69—67 gestarum. Sallustium vero fontem esse comprobant sat multa argumenta, quae iam satis collegerunt Peter atque Otto. Saepius quoque Plutarchus ab Appiano dissentit et in minoribus et in gravioribus rebus. Ante omnia autem, id quod urgere operae pretium est, in pugna ad Tigranocerta commissa vehementissime discrepant; Plutarchus enim commemorat duas cohortes duce Lucullo clibanarios dextro in cornu collocatos e dextra aggressas esse, clibanarios autem in reliquam peditum aciem coniectos, tum omnes etiam in fronte a Romanis impugnatos fugatosque esse. Contra Appianus tradit omnem Romanorum peditem longo circuitu in terga Armeniorum properasse, tum in impedimenta invassise, calones ad pedestrem copiam confugisse, pedites a tergo equites cum Romanorum equitatu proeliantes perturbasse. Ceterum recte Plutarchum enarrasse et ex Memn. c. 57 elucet et ea e re, quod quae Appianus tradidit numquam ulla in pugna per ullum exercitum imperatoremve fieri possunt. Intellegimus autem novo exemplo[1]) quam diverse pugnae a scriptoribus descriptae sint ac quam caute talibus eorum descriptionibus nos uti oporteat. Nec minoris momenti est, quod secundum App. 85 et Mithridates et Tigranes pugnae interfuerunt, secundum Plutarchum cap. 29 Mithridates fugienti demum exercitui Armenio occurrit. Iisdem capitibus Livius bis laudatur, praeterea semel adhibitus esse videtur (cap. 28: *Λέγεται δὲ τῶν μὲν πεζῶν ὑπὲρ δέκα μυριάδας διαφθαρῆναι, τῶν δ' ἱππέων ὀλίγους παντάπασι διαφυγεῖν*); Strabonem agnoscimus[2]) cap. 29 (*ὥστε καὶ τοὺς στρατιώτας ὠφελεῖσθαι καὶ τὸν Λούκουλλον θαυμάζεσθαι, ὅτι δραχμὴν μίαν ἐκ τοῦ δημοσίου ταμιείου μὴ λαβὼν αὐτὸν ἐξ' αὐτοῦ διώκει τὸν πόλεμον*), quod contra Sallustium pugnare supra demonstravimus; deinde cap. 31 de Artaxata

1) Cf. quae de pugna ad Camalatrum vel Cantennam facta supra disseruimus.

2) Cf. Otto p. 322.

(*Λέγεται δ'Ἀννίβαν τὸν Καρχηδόνιον κτλ.* cf. Strabonis fr. 91), tum cap. 32 de Nisibi (*εἰς τὴν λεγομένην Μυγδονικὴν κατέβαινε κ. τ. λ.*), denique cap. 35 (*Τριάριος δ' ὡς ἕτοιμον ἁρπάσαι τὸ νίκημα κτλ.* cf. App. 89).

Ad Sallustianam huius belli narrationem accedit etiam foedus illud praeclarum inter Mithridatem et Sertorium anno 75 factum, de quo Plutarchus agit vit. Sert. 23—24. Etiam hoc e Sallustio haustum videtur, quod imprimis comprobat totius narrationis studium popularibus Sertorioque amicum. Id enim agit Plutarchus (vel Sallustius), ut noluisse Sertorium populi Romani provincias Mithridati tradere ostendat; sed hoc mendacium esse aut popularis factionis aut ipsius Sallustii ex Appiano c. 68 satis superque constat.

§ 3. Cassium Dionem lib. XXXVI 3—19 de bello Mithridatico Sallustio unico fonte usum esse iam Wilmans[1]) putaverat, dein Grashof[2]) accuratius collatis Sallustii fragmentis comprobaverat. Sed hic differre quodammodo Plutarchum Dionemque existimavit; cum autem Dionis auctorem Sallustium esse affirmaret, a Plutarcho alterum scriptorem adhibitum esse ratus est. Livium etiam huius libri sicut reliquorum fontem esse Gleitsmann[3]) contendit, de eodem Otto quoque cogitasse videtur. Attamen adeo congruit Dio et cum Sallustii fragmentis et cum Plutarcho, ut minime Livium, certo Sallustium auctorem eum habuisse unicum equidem existimo. — Ac primum c. 3[a] (Dindorf. apud Xiphilin. p. 3) una cum Plutarcho Tigranem solum pugnae Tigranocertanae interfuisse tradit[4]), Livius contra et Appianus etiam Mithridatem affuisse narrant. Deinde cap. 3 etiam errorem Sallustii sequitur regem Persarum Arsacem appellans (cf. Phleg. fr. 12); ea autem, quae legatis ad illum mandantur, ex epistula Mithridatis Sallustiana hausta sunt. Cap. 4 de Lucullo Romae graviter vituperato plane consentit cum Plut. 24; etiam illud, quod inimicos postea consilium suum

1) „De fontibus et auctoritate Dionis Cassii" (diss. Berolin. 1835).

2) l. l. p. 6.

3) l. l. p. 18.

4) Quomodo Gleitsmann aliud quicquam et quidem contrarium in Dione videre potuerit, equidem non intellego.

perfecisse iam hic ostentatur, utrique commune est (καὶ μετὰ ταῦθ', ὡς καὶ αὖθις τὸ αὐτὸ τοῦτο πεποιηκέναι ἔδοξε, τὸν ὕπατον αὐτῷ τὸν κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ὄντα διάδοχον ἔπεμψαν cf. cum Plut.: οὗτοι μὲν οὖν ἐξειργάσαντο χρόνῳ τὴν αὐτῶν ὑπόθεσιν). De expugnatione Tigranocertorum cf.: στασιασάντων πρὸς τοὺς Ἀρμενίους τῶν ξένων cum Plut. 29: τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς βαρβάρους στασιασάντων et τὰ μὲν ἄλλα διηρπάσθη cum Plutarcho: τὴν δὲ πόλιν διαρπάσαι παρέδωκε τοῖς στρατιώταις, neque minus de Arabibus ceterisque populis subiectis congruunt. De Parthorum ad Romanos legatione cf. Dio. c. 5: πρέσβεις τε οἱ ἀντέπεμψε καὶ φιλίαν τε καὶ συμμαχίαν ἐσπείσατο cum Plut. 30: ἧκε πρεσβεία παρ' αὐτὸν εἰς φιλίαν προκαλουμένου καὶ συμμαχίαν. De rebus insequentibus dissentire uterque Grashofio visus est; attamen meo quidem iudicio optime alter alterum supplet atque continuat: Arsaci ob praesentiam Sextilii legati suspicio commovetur (Dio), quare denuo appropinquare incipit ad Tigranis Mithridatisque partes, qui antea eum ad foedus invitaverant; quod animadvertit Sextilius Lucullumque certiorem facit (Plut.); Lucullus iam bellum adversus tres reges animo volutat (Plut.), Arsaces igitur ab utroque foedere recedit mediamque tenet partem (Dio.). Nonne igitur optime inter sese conspirant scriptores duo? Plutarchus autem omnia, quae ad efferendum Lucullum necessaria non erant, omisit, praecipue priorem illam Mithridatis ad Arsacem epistulam. Deinde cap. 6 conferas: μεσοῦντος ἤδη τοῦ θέρους cum Plut. cap. 31: θέρους ἀκμάζοντος et τινά τε τῆς γῆς ἐπόρθησεν — — καὶ ὡς οὐδὲν μᾶλλον ἐκινοῦντο, ἐπ' αὐτοὺς ὥρμησεν cum Plut.: καὶ πορθῶν ἐν ὄψει τὴν χώραν οὐκ ἐκίνει πεπληγότας πολλάκις, ἀναστὰς ἐβάδιζεν ἐπ' Ἀρτάξατα. Ipsam ad Arsaniam flumen pugnam Dio omisit, sed quae generatim de pugnandi ratione Armeniorum dicit, cum singulis Plutarchi rebus consentiunt. Neque magis discrepant Plutarchus et Dio cap. 8 de causis, quibus Lucullus redire coactus sit; namque Sallustii narratio ita fere componenda est, ut et tempestas (Plut.) et fames (Plut. cum Dione) et vulnera gravia militum (Dio) coniuncta iram seditionesque exercitus concitaverint, quibus Lucullus ut reverteretur commotus est. Deinde cap. 14—15 ea e re, quod milites Triarii

parum oboedientes disciplinaque militari vacui effecisse narrantur, ut pugna minus prospere Romanis eveniret (— prorsus aliam causam cladis commemorat Strabo apud App. 89 et Plut. 35) — Sallustium manifesto tenemus. Mox seditionis exercitus cap. 16 duae causae a Dione afferuntur, et luxuria militum Nisibi hiemantium et P. Clodii orationes turbulentae. Quarum utramque etiam a Sallustio esse commemoratam ex frag. V 8[1]) et Plut. 34 intellegimus. Postremo quae Dio ad mores naturamque Luculli describenda affert, pleraque reperimus etiam apud Plut. cap. 33.

Vel hisce e rebus satis superque eluceret Sallustio usum esse Dionem, sed accedunt multa Sallustii fragmenta, quae in Dionis verbis latine translata vel abbreviata animadvertimus, et quorum pleraque collegit iam Grashof. Conferenda igitur sunt Xiphil. p. 3 cum frag. IV 54, Dio cap. 8 cum frag. IV 52—53, cap. 11 cum frag. inc. 46 et V 1—3, cap. 17 cum frag. V 11 et 10 (quocum cf. etiam Plut. cap. 35: *ἀπέλιπον τὰς τάξεις, ὡς ἀφειμένοι δόγματι τῆς στρατείας*), denique cap. 19 cum frag. V 12. Cum autem alius scriptoris atque Sallustii vestigia nusquam apud Dionem investigari possint — etiam cap. 13, quo de Comanis oppido agitur, ad Sallustium geographicorum et mythologicorum studiosum bene quadrare videtur[2]) — omnem de belli Mithridatici annis 69—67 apud Dionem materiem ad Sallustium cum Wilmansio ac Grashofio referamus.

§ 4. Plutarcho inter tres auctores discerpto et Dione omnino Sallustio addicto iam Livii fontes discernamus, cuius memoriam praebent tam Orosius, Eutropius, periochae, Iulius Obsequens, S. Rufius Festus quam istae Plutarchi, Flori, Frontini partes, quas e Livio excerptas esse iudicandum est. Inter primarios huius belli fontes Livium praecipue Sallustium habuisse iam divinarunt quidam[3]); satis autem multis locis Sallustium apud scriptores Livianos cognosci puto.

1) 'Ceteri negotia sequebantur familiaria legatorum aut tribunorum, et pars sua commeatibus, mercatis.'

2) Complures hoc capite fontes ipsum adiisse atque examinasse Dionem contendit Lauer l. l. p. 13.

3) Arnold p. 89, Otto p. 316 adn. 1.

De foedere Mithridatis et Sertorii Orosius VI 2, 12 et periocha 93 cum Plut. Sert. 23—24, quoad quidem iudicare possumus, consentiunt; conferenda quoque sunt Orosii 'Fannius et Magius de exercitu Fimbriae profugi' cum Ps.-Ascon. p. 183: 'Transfugae de Valeriano exercitu.'[1]) Antequam Sallustius belli Luculli enarrandi initium fecit, de exercitu Pontico plura disseruit (cf. Plut. cap. 7). Quod etiam Livium fecisse discimus e per. 93: 'Apparatus dein regiarum copiarum pedestrium navaliumque.' Cum vero Servius ad Aen. II 476 adnotet: 'Curribus falcatis usos esse maiores et Livius et Sallustius docent', quod Sallustium fecisse in exercitu Mithridatis describendo recte Kritz[2]) coniecit, etiam eadem in occasione Servium hoc in Livio repperisse concludere nobis licet; Livius igitur talia e Sallustio hausisse putandus est. Deinde seditionem militum, quam urgere Sallustii proprium est, reperimus etiam apud Livium, cf. per. 94: 'Lucullus — — poscentesque pugnam milites a seditione inhibuit.' De nuntio illo sub aqua ad Cyzicenos misso consentiunt Frontinus III 13, 6, Florus I 40, 16, Orosius l. l. § 14, quos tres e Livio hoc hausisse constat[3]); sed Livius totam hanc rem in Sallustio[4]) legit, quem quidem more suo ampliavit atque exornavit. Ibidem in falsa descriptione urbis Cyzici Livius cum Sallustio facere videtur, cf. Front. l. l.: 'Introitus urbis, qui unus et angustus ponte modico insulam continenti iungit' et Sall. fr. III 20: 'Unde pons in oppidum pertinens explicatur'; uterque igitur de uno refert ponte. Contra Strabo fr. 80, qui certe Cyzicum optime noverat, duos testatur pontes inter oppidum et continentem fuisse. Quin dictionis Sallustianae vestigia prendimus apud

1) Etenim horum scholiorum auctores Sallustio usos esse infra demonstrabitur.

2) Fr. III 12 (Kritz).

3) Cf. Lauer l. l. p. 10; Arnold l. l. p. 89. — Falso autem Heyn „de Floro historico" p. 51 Florum, Frontinum Wölfflin in Herm. IX p. 82 ac Bludau hoc ipsi Sallustio debuisse iudicarunt, cum uterque plura habeat quam in brevissimo Sallustii fragmento insunt.

4) Cf. fr. III 19: 'Duos quam maximos utres levi tabulae subiecit, qua super omni corpore quietus invicem tracto pede quasi gubernator existeret. Ea inter molem atque insulam mari vitabundus classem hostium ad oppidum pervenit.'

Orosium § 20: 'Lucullus incruento milite novum genus victoriae adeptus est.'[1]) Deinde cf. Eutrop. VI 8: 'Armenia quoque minor, quam tenuerat, eidem sublata est' cum Plut. 19: *καὶ τὴν μικρὰν Ἀρμενίαν παραλαβών*, quam rem apud ceteros scriptores frustra quaesiveris. Descriptionis regni Armenii Sallustianae, quam exhibet Plutarchus c. 21, vestigia nobis occurrunt etiam apud Eutrop. VI 8[2]); Arabes victos esse praeter Plut. cap. 25 narrat unus Livius apud Ruf. Fest. 14 ('phylarchi Saracenorum in Osrhoëna cessere superati'). In ipsa pugna Tigranocertana enarranda Livius Sallustium secutus est[3]); ex eodem sumpsit *ἐπεισόδιον* illud de tiara Tigranis, sed negligentia aliquid mutavit, cum non filio, deinde servo datam, sed statim a Tigrane abiectam esse tiaram commemoraret (cf. Front. l. l. 'abiectis insignibus' et Oros. VI 3, 6: 'diademate et tiara, ne agnosceretur, abiectis'). Complures populos sua sponte Romanis se subiecisse Sallustium secuti tradunt Dio 4 et Plut. 29; idem autem habet etiam Orosius: 'tunc ad Lucullum totius paene orientis supplices venere legati.' Denique seditionem militum, qua Lucullus reverti coactus est, Livius e Sallustio sumpsisse videtur, cf. per. 98: 'Lucullum ne persequeretur Mithridatem ac Tigranem summamque victoriae imponeret, seditio militum tenuit qui sequi nolebant; [i. e. legiones Valerianae, quae impleta a se stipendia dicentes Lucullum reliquerunt].'[4]) Quin ipsum nomen legionum Valerianarum e Sallustii sermone promptum est.

Quibus de causis Livium Sallustio praecipue usum esse negari non potest; verumtamen aliorum vestigia fontium apud eum dinoscenda sunt. Atque primum quidem cum Eutropius II 6, per. 93, Ruf. Fest. cap. 11 memoriae tradunt, Nicomedem Bithyniae regem morientem regnum suum Ro-

---

1) Cf. Plut. 9: *ὡς ὀλίγων ἡμερῶν ἀναιμωτὶ τὸ νίκημα παραδώσων αὐτοῖς* et Serv. ad Aen. XI 421 (fr. III 16): 'laudat Sallustius duces, qui victoriam incruento exercitu reportaverunt.'

2) 'Persas saepe vicerat, Mesopotamiam occupaverat et Syriam, Phoenices partem.'

3) Cf. Front. II 2, 4.

4) E Livii integro opere haec verba in periocham interpolata esse iure censuit Wölfflin in „comment. Mommsenian." p. 346.

manis testamento heredibus destinatis reliquisse, hanc Livianam esse memoriam certum est. Contra schol. Gronov. p. 437 longe aliter refert: 'Iste mortuus est intestatus; pervenit ergo regnum eius ad populum Romanum; misit ergo populus Romanus ad regnum illud tenendum Ariobarzanem.' Quod cum plane a Livio discrepet, ex illo haustum esse nequit et sicut pleraque in scholiis illis relata e Sallustio excerptum esse videtur. Cum Livio consentiunt etiam Velleius II 39: 'Bithynia testamento Nicomedis relicta hereditaria', Ampelius 34 'Nicomedes moriens testamento ipse populum Romanum heredem promisit', Arrianus apud Phot. cod. 93: *τὴν βασιλείαν τελευτῶν Ῥωμαίοις κατὰ διαθήκας ἀπέλιπεν*, Appianus Mithr. 71: *Νικομήδους ἄρτι τεθνεῶτος ἄπαιδος καὶ τὴν ἀρχὴν Ῥωμαίοις ἀπολιπόντος*, idem b. c. I 111: *δύο μὲν ἐκ διαθηκῶν ἔθνη Ῥωμαίοις προςεγίγνετο, Βιθυνία τε Νικομήδους ἀπολιπόντος κτλ.* Velleius atque Ampelius ad Livium redeunt; minime vero Appianus, sed de Strabonis et Livii communi nobis cogitandum est fonte.[1]) Qui partium Romanorum acerrimus extitisse videtur vindex, cum iniuriam, quam Bithynia occupata fecerunt Romani, celare voluerit, scribens testamento regis Romanis relictam eam esse, cuius rei exemplum ei tunc praebuit Cyrene. Ipse Sallustius quamquam filium Nicomedis Nyssaeque spurium esse iudicabat[2]), tamen non eo processit, ut publicum illud communeque mendacium in historias reciperet. Sed primum per alterum auctorem nobis ignotum (annalium puto scriptorem)[3]), postea per Livium, qui eum sequebatur, verum occultatum est falsaque relatio imperio Romano tam grata in omnes usque ad nostram aetatem auctores irrepsit. — Itaque si fons Romanus extitit et Straboni et Livio communis, ex eodem prodigia cum apud Obseq. c. 60 et Plut. c. 10 tum apud App. 75

1) Neque enim Livium Strabo aut legit aut usurpavit, cf. Otto p. 262.

2) Cf. fr. II 48: 'Quos adversum multi ex Bithyniae volentes accurrere falsum filium arguituri.'

3) Auctor Livio Straboniquo communis non Theophanes Mytilenaeus fuit, quippe qui de Luculli bello omnino non egerit, cf. Otto p. 311 et Fabricius „Theophanes v. Mytilene und Q. Dellius als Quellen der Geographie Strabos" (diss. Argentorat. 1888) p. 5. — Sed omnino nomina afferre iusto audacius erit.

narrata neque minus, si Livii esse recte opinatus sum, quae extant apud Plut. cap. 8 et cap. 24 fluxisse puto. Dein cum hoc scriptore partium Romanarum studioso optime conveniunt numeri in honorem exercitus Romani magnopere aucti. Velut trecenta milia ànte Cyzicum fame mortuorum (Oros. l. l. et Plut. cap. 11) et centum milia ad Tigranocerta caesorum (apud Plut. 28) illi scriptori Livium debere puto, item sexaginta milia hostium ad Cabiram occisorum (perioch. 97). Et vides, quantopere auctor ille mentitus sit, cum apud Cabiram re vera omnino numerus Ponticorum quadraginta milia non excesserit.[1]) Sed duos hos fontes, scilicet Sallustium et annalium scriptorem, Livium contaminasse existimo de pugna apud Tigranocerta facta, qua in describenda ut prorsus cum Sallustio facit, ita contra Sallustium (apud Plut. 29 et Dionem 3[a]) una cum Appiano c. 85 i. e. Strabone Mithridatem proelio interfuisse commemorat. Gravissimus praeterea est Appiani et Livii consensus de tempestate, qua Mithridates Pontum ingrediens afflictus est. Etenim et Orosius VI 2, 24 et App. 78 per piratas eum servatum venisse Sinopen tradunt, sed secundum Sallustium Mithridates ex tempestate Heracleam confugit, unde multo demum post Sinopen vectus est.[2]) Quin in singulis congruunt Appianus Orosiusque, cf.: 'Amisum cum magna difficultate pervenit' et App.: *ὅθεν ὁ μὲν ἐς Ἀμισὸν ἀπὸ κάλω διαπλέων.* Quem errorem utrumque e fonte illo communi sumpsisse necesse est. Contra Graecum potius fontem sapiunt, quae Strabo et Livius de rebus a Fannio et Metrophane in Lydia, ab Eumacho in Phrygia gestis enarrant[3]), cf. Serv. ad Aen. X 712: 'Livius Inarinem in Maeoniae partibus esse dicit, ubi per quinquaginta milia terrae igni exustae sunt; hoc etiam Homerum significasse vult.' Livius autem, ut recte autumasse mihi videtur Arnold[4]), non amplius unum versum Homeri legit in auctore suo Il. II 783: *εἰν Ἀρίμοις, ὅθι φασὶ Τυφωέος ἔμμεναι εὐνάς,* quo e versu taeterrimum Inarimorum nomen finxit. In summa autem rei consentit Livius

1) Cf. App. 78; Plut. 15; Memn. 43.
2) Cf. Memn. 42.
3) Oros. VI 2, 16—18; per. 94; App. 75.
4) l. l. p. 81.

cum Strabone geogr. XIII 6 p. 626, qui suae opinionis auctorem laudat Metrodorum Scepsium. Etiam Strabo huius opinionis firmandae causa unum affert illum versum Homeri. Fortasse igitur etiam Metrodori commentariis τὰ περὶ Τιγράνην inscriptis usi sunt Livius et Strabo.

§ 5. Memno ac Strabo etsi nobis Sallustianam memoriam colligentibus non adeo usui esse possint, magno tamen erunt momento ei, qui res gestas enarrare velit; etenim per utrumque denuo edocemur, quam fallax mendaxque Romanorum de suis ipsorum rebus gestis fides fuerit; quin etiam Sallustii narratio saepius corrigenda esse ei, qui historicam eius fidem examinabit, videbitur. Qua de causa nobis quoque liceat, de utriusque fontium genere pauca disserere.

Memno operis sui de rebus gestis Heracleae Ponticae libris XV et XVI etiam bellum Mithridaticum tertium narraverat.[1]) Qui scriptor Romanis non favens, immo Ponticorum partes plerumque capessens etiam auctoribus usus esse videtur Ponticis vel Graecis, qui a Ponticorum partibus stabant. Similiter Strabo, cum ipse esset Ponticus Mithridatisque familiae adnexus, nonnumquam non Romanam, sed Ponticam secutus est memoriam. Praeterea Strabo etiam Romanis usus est fontibus, velut Sallustio et ignoto annalium illo scriptore aliisque. Utrum vero uno eodemque fonte Graeco Memno Straboque usi sint[2]) an duo extiterint Ponticarum partium scriptores, discerni non iam potest. Ponticam igitur illam memoriam partim apud Strabonem partim apud Memnonem reperimus hisce fere locis: Pugna ad Chalcedonem facta Memno c. 39 multo maiorem occisorum captorumque Romanorum numerum tradit quam Appianus Plutarchusque; Strabo igitur hic Romanos secutus est auctores[3]), Memno inimicos; conspirat autem uterque in describenda pugna, velut in Bastarnorum

1) Cf. Müller F. H. G. III p. 545 sq., c. 37—59.

2) Id unum pro certo affirmare valemus neque Memnonem a Strabone neque hunc ab illo lectum esse; fortasse igitur Strabonis et Augusti aequalis fuit Memno. Hadriani aetati eum attribuit Christ „hist. lit. gr.“ ² p. 566.

3) Fortasse ipsum Sallustium, cf. Plut. Luc. 9, quamquam in ceteris ab eo discrepat.

impetu prae ceteris commemorando. Quod utrum fonti eorum communi casuine tribuendum sit dubium videtur.

Naufragium Mithridatis Memno 42, 2, maioris momenti fuisse negat[1]), cum et Sallustius et Livius Straboque summo in periculo Mithridatem versatum maximoque detrimento afflictum esse tradant: itaque Strabo hac in re Romanum auctorem (eundem quidem quem Livius) habuit, Memno vero Ponticum. Res ad Themiscyram atque Amisum a Romanis minus prospere gestas occultare studuit Sallustius, cum omnino ibidem acrius pugnatum esse negaret[2]); contra Strabo (ap. App. 78) oppugnationes illas longius enarrat, auctorem nimirum secutus Romanis iniquum.

Altero illo proelio ad Cabiram facto Strabo apud App. 80 Ponticos, contra Plut. Luc. 15, i. e. Sallustius, Romanos vicisse narrat; in singulis rebus depingendis vix dissentiunt, cum uterque proelii discrimen eo adductum esse dicit, quod imperator (sive Lucullus sive Mithridates) ipse proeliantibus sese immiscuerit; dissentiunt vero in summa rei, cum Plutarchus eventum per Lucullum Romanis felicem, Appianus[3]) per Mithridatem Ponticis prosperum redditum esse contendant. — Pugna Triganocertana exercitus Armenii numerus a Memnone c. 57, 1 aeque atque a Phlegonte[4]) multo minoris aestimatur quam apud App. 85, Plut. 26, Eutrop. VI, 9. Videmus igitur Romanos auctores auxisse numerum, ut gloriam quoque Romanis augerent: quos etiam Strabo secutus est. Similiter apud Phlegontem multo minor occisorum hostium numerus est quam apud reliquos; fortasse igitur ille eundem Ponticum scriptorem,

---

1) *σφοδρῷ χειμῶνι περιπεσὼν τινὰς μὲν τῶν τριηρῶν ἀποβάλλει, αὐτὸς δὲ μετὰ τῶν πλειόνων κτλ.*

2) Cf. Plut. c. 15: *μαλακῶς τῇ πολιορκίᾳ χρώμενος* et Sall. fr. IV 42: 'Amisumque adsideri sine proeliis audiebat.'

3) In Memnonis verbis 43, 3: *εἶτα ἱππομαχίαι συνέστησαν δύο ὧν τὴν μὲν ἐνίκων οἱ Ῥωμαῖοι, τὴν δευτέραν δ' οἱ Ποντικοὶ* quid lateat, Photii sane culpa obscurum est.

4) Fr. 12 (F. H. G. III p. 606): *τῷ δὲ τετάρτῳ ἔτει* (= 69/68) *Τιγράνης καὶ Μιθριδάτης ἀθροίσαντες πεζοὺς μὲν τέσσαρας μυριάδας, ἱππέας δὲ τρεῖς, καὶ τὸν Ἰταλικὸν αὐτοὺς τάξαντες τρόπον ἐπολέμησαν Λευκόλλῳ. καὶ νικᾷ Λεύκολλος καὶ πεντάκις χίλιοι μὲν τῶν μετὰ Τιγράνους ἔπεσον, πλείους δὲ τούτων ᾐχμαλωτίσθησαν χωρὶς τοῦ ἄλλου σύγκλυδος ὄχλου.*

quem Memno, fontem habuit. — Deinde apud Memnonem Triganocerta ipsa non Graecorum colonorum seditione sed volentibus imperatoribus deditur; Ponticus igitur ille turpissimam cladem suorum tegere voluit, neque vero eum sequebatur Strabo. In pugna inter Mithrĭdatem atque Hadrianum commissa et apud Dionem c. 11 et apud Appianum c. 88 magni sunt momenti servi calonesque. Qui secundum illum perfecerunt cladem Romanorum ea re, quod a dominis defecerunt et ad Mithridatem se applicarunt, at secundum Appianum servorum subsidio factum est, ut Romani non plane dissiparentur; Sallustius igitur cladem proditioni tantum tribuit servorum, Ponticus, quo Strabo usus est, obicit Romanis, quod sola servorum, infimorum hominum opera servati sint.

Tum eidem similive auctori Strabonis Graeco[1]) tribuamus res, quae in castris Mithridatis gestae sunt et quarum plerasque iam collegit Otto.[2]) Accurata Strabonis[3]) de Sinope urbe enarratio fortasse ad Heraclidem[4]) Ponticum redit. Praeterea eundem scriptorem, quo Livius quoque usus est, a Strabone adhibitum esse supra ostendi. Etiam Sallustius saepius usurpatus esse videtur, velut App. 72: ἔφη πρὸς τοὺς ἀμφ' αὐτὸν ἀμαχὶ λήψεσθαι τοὺς πολεμίους αὐτίκα, cf. Plut. 9 ac Sall. fr. III 16. Porro res postremo Cabirae gestas et Plutarchus et Appianus ita narrant, ut Mithridates affuerit in castris et tumultu fugaque exortis cum ceteris e castris confugerit; at Memno refert c. 43—44 in castris duces tantum fuisse, ipsum regem in oppido Cabira moratum esse, unde nuntio demum de fugato exercitu allato in Armeniam excessisset. Itaque cum illi non discernant inter castra et oppidum Cabiram, Memno contra semper accuratissime distinguat, hunc verum tradere, Strabonem et Plutarchum errare existimo. Cuius erroris communis utrique fons Sallustius certe erat, qui rhetorum modo, ut res magis contrahere complectique posset, scenam tragoediae illius paullum mutavit. — Tum Appianus 83 contradicit sibi ipse c. 63,

---

1) Ceterum Graecus ille auctor non fuit Metrodorus Scepsius μισορώμαιος, quoniam is iam anno 70/69 mortuus est.

2) p. 307.

3) Fr. 84 (Ott.) et apud App. 83 atque Plut. Luc. 23.

4) Cf. Arnold p. 88 et schol. ad Apoll. Rhod. II 956.

cum antea vectigalia a Sulla imposita iam soluta, postea nondum expedita dicit. Ergo diversis ex auctoribus haec sumpsit Strabo; cum autem App. 83 congruat cum Plut. 20, posteriorem fontem Sallustium esse puto. — Mox Appiani c. 89 de vulnerato per centurionem Mithridate, cum eadem res similiter enarrata sit apud Dionem c. 15, 1, e Sallustio fluxisse videtur. — Praeterea Strabo (ap. App. 112) ad describenda Mithridatis mores naturamque nonnulla e Sallustii libro secundo mutuatus est; cf. ἑκκαιδέκατος ὢν ἐκ τοῦ Δαρείου τοῦ Ὑστάσπου Περσῶν βασιλέως κ. τ. λ. cum Ampel. c. 30, 5: 'ita Darius regnum obtinuit, a quo Artabazes originem ducit, quem conditorem regni Mithridatis fuisse confirmat Sallustius Crispus'; τὸ σῶμα δ' ἦν μέγας μὲν, ὡς ὑποδεικνύουσιν ὅσα ὅπλα κ. τ. λ. cum fr. II 47: 'Mithridates corpore ingenti, perinde armatus'; καὶ τὴν μητέρα ἔκτεινε καὶ τὸν ἀδελφόν κ. τ. λ. cum fr. ap. schol. Gron. p. 439 (Or.): 'iste auctore Sallustio et fratrem et sororem occidit, ad postremum ⟨matri⟩ comparans exitium' et fr. II 45: 'Sed Mithridates extrema pueritia regnum ingressus matre sua veneno interfecta'; fortasse autem totus huius capitis finis inde a verbis φονικὸς δὲ καὶ ὠμὸς κτλ. e Sallustio excerptus est.

§ 6. Frontinus sex rei militaris exempla ex belli Mithridatici historia sumpsit, e quibus II 1, 14 et II 2, 4 (de pugna Tigranocertana) e Livio[1]) hausta sunt, cum sicut Oros. VI 3, 6 Mithridatem pugnae affuisse tradant et cum eodem de tiara a Tigrane abiecta congruant. — De exemplis II 5, 30 et III 13, 6 supra iam dixi. — Tum Ps. Front. IV 5, 21 (de captivis Cyzicenis) discrepat ab App. 73, cum captivi fortiter fortunam tulisse enarrentur, Appianus vero eos flebiliter deprecantes faciat. Romanum igitur suspicamur fontem, et Livium quidem, cum Sallustius hoc in libro nusquam appareat. Restat Front. II 7, 8, quo res alibi non tradita continetur, quam in obsidione Cyzici factam esse verisimillimum est, quoniam eo tempore saepius ordines deserere conati sunt milites Romani.[2])

1) Attamen Bludau utrumque exemplum Sallustio vindicare non dubitat.

2) Cf. Sall. fr. III 36; Memn. 40; App. 72.

Florus I 40, 15—20 de pugna ad Aesepum vel Granicum facta Livii et Sallustii narrationes misere contexuit; praeterea verba 'cum ex mora obsidii regem fames et ex fame pestilentia urgeret' e Sallustio petita sunt, cf. epist. Mithr. § 14: 'in obsidio moranti frumentum defuit.' E Floro autem Orosii 'eadem mora, qua obsidebat' orta esse videntur.

Quibus multo graviora sunt scholia quaedam ad Ciceronis orationes. Ac primum Ps. Asconius ad Verr. II 1, 82 (p. 183 Orell.) de foedere inter Sertorium ac Mithridatem facto ad Sallustium redit, quem genuinus quidem Asconius praeter Livium et Fenestellam primarium habuit fontem, cf.: 'transfugae de Valeriano exercitu apud Mithridatem agentes' cum Sall. fr. II 49: 'Ibi Fimbriana e seditione qui regi per obsequentiam orationis et maxume odium Sullae graves carique erant'; ipsum autem nomen exercitus 'Valeriani' e Sallustiano sermone depromptum est. — Deinde scholiastae Gronoviani commentarius ad Ciceronis de imperio Cn. Pompei orationem multa etiam de bello Luculli commemorat. Qui cum duobus locis Sallustium auctorem laudet et omnia quae affert optime ad Sallustium quadrent, universam quae de hoc bello in scholiis illis est memoriam Sallustio tribuere non dubito.[1]) Velut ad Cic. l. l. § 4 (p. 437) de Luculli in Pontum invasione convenit cum Plut. c. 14. — Ibid. (§ 5) de morte Nicomedis prorsus a Liviana memoria recedere, ad Sallustium autem redire supra disputatum est. — Ibid. § 9 (p. 438 Orell.) de legatione epistulaque Mithridatis ad Sertorium de foedere faciendo missa cf. Plut. Sert. 23: *γράμματα Σερτωρίῳ καὶ λόγους κομίζοντας.* Optime autem dictum illud Sertorii cum Sallustii genere narrandi convenit. — Ibid. § 20 (p. 439) agit de obsidione Cyzici; ibid. § 22 (p. 439 et p. 440) de Mithridatis iuventute ipse laudat Sallustium. — Ibid. § 23 (p. 440) Mithridatem per Tigranem benigno hospitio exceptum contradicit Appiano c. 82 praecipueque Memn. 46 cf.: *συνουσίας τυχεῖν ἀξιῶν ταύτης μὲν οὐ τυγχάνει.* — Ib. § 25, ubi de clade legati Romani

---

1) Scilicet non ipse legit Sallustium scholiasta, sed huius memoriam repperit in commentario illo antiquiore, e quo inepta breviaque scholia sua excerpsit.

agitur, ad Marcum Pomponium[1]) ad persequendum Mithridatem emissum pertinere existimo. Ib. § 28 et § 37 (p. 441 et p. 442) de corruptis per Lucullum Quintio aliisque magistratibus fontem Sallustium laudat.

Ampelius c. 30 regni Mithridatici initia expliciturus longius de Persis agit, quod aut e Trogo Pompeio[2]) aut ex historia aliqua trita excerpsisse videtur. Postremo quae dicit de Darii, Artabazis, Mithridatis genere debet Sallustio, quippe quem laudet; ipsum vero Sallustium legisse vix putandus est, sed ex historia aliqua grammaticove huius memoriam in suum librum transtulit. E Sallustio igitur eadem excerpsit Florus I 40, 1.[3]) — Ammianus Marcellinus XXIII 6, 56 cum dicit: 'cameli a Mithridate exinde (i. e. Bactria) perducti et primitus in obsidione Cyzicena visi Romanis', falsam Sallustii[4]) opinionem exhibet, in Sallustio igitur vel Plutarcho hoc legit.

Auctor de viris ill. c. 74 in Luculli vita enarranda, qua breviter huius belli res enumerat, Cornelium Nepotem plane secutus esse videtur, quem quidem de Luculli vita scripsisse scimus.[5]) Id. c. 76 verba: 'Mithridates rex Ponti oriundus a septem Persis' e Floro sumpsit; paullo postea in verbis: 'Deinde eum Cabiris resistentem Lucullus fudit' miramur, cur Cabirense potissimum proelium commemoraverit.

Plinius II 235 rem narrat aliunde ignotam de Samosata a Romanis expugnata, quam aut e Livio aut e Corneliana Luculli vita hausit.[6]) Deinde VI 10 pugnae ad Zielam factae mentionem[7]) facit, quam nescio an ex Nepotis chronicis[8]) cognoverit Plinius.

Diodorus Siculus fr. lib. XXXVII 22[b] rem quandam quae in Cyzici obsidione Mithridati accidit enarrat; sed de fonte

---

1) Cf. Memn. c. 45, 1.
2) Cf. Wölfflin, „de L. Ampelii libro memoriali."
3) Cf. Heyn l. l. p. 51.
4) Cf. Plut. Luc. 11: Σαλουστίου δὲ θαυμάζω τότε πρῶτον ὦφθαι Ῥωμαίοις καμήλους λέγοντος.
5) Cf. Plut. Luc. 43.
6) Cf. indicem ap. Brunn p. 4.
7) 'Civitas Ziela intus, nobilis clade Triarii.'
8) Cf. Brunn p. 19.

nihil affirmare audeam, nisi eodem ex auctore fortasse hoc sumptum esse, ex quo habuit Strabo fr. 80. — Praeterea fr. lib. XXXVIII 22, 1 contemplationes continet, quae bene ad eandem obsidionem Cyzicenam quadrare videntur.

Phlegontis fragmentum 12, quo res olympiade 177 gestae enumerantur, summi est momenti; sed quosnam habeat auctores nescimus. Id unum, quod iam supra contendimus, veri simile esse videtur, de pugna Tigranocertana etiam Pontici Graecive alicuius scriptoris memoriam apud Phlegontem latere.

Caput VI

De minoribus rebus domi militiaeque gestis

§ 1. De bello piratico Servilii

De bello contra praedones P. Servilio duce Isaurico qui postea cognominatus est gesto tam egregie egit H. Jordan[1]), ut paucissima corrigenda relinqueret. Anno 78 expeditionis initium Servilius fecit Sulla etiam tum vivo.[2]) Sed iam quaeritur, quot per annos bellum gesserit. Namque imperium exercitus Servilium per quinquennium obtinuisse testatur Cicero Verr. III 211; contra Eutropii verbis: 'intra triennium bello finem dedit' nixi omnes adhuc viri docti durasse Servilii expeditionem usque ad anni 76 exitum existimarunt. Ciceronis vero verba ne sibi opponerentur Drumann[3]) argutiose ita interpretatus est, quasi Cicero quinquennio illo praeter tres belli annos 78—76 etiam consulatus annum 79 triumphique annum 75 comprehendisset. Sed hae nugae sunt! An imperium proconsulare habuit Servilius, cum Romae fuit consul? Sed bellum confectum esse anno 75 vel e loco quo apud Livium et Sallustium[4]) exitus

1) Cuius iam defuncti dissertatio edita est in indice lectionum Regimont. aestat. 1887 habit.

2) Cf. Suet. Caes. 3.

3) IV 396, Schlimmer l. l. p. 80; etiam Jordan eodem in errore versatus esse videtur.

4) Liv. lib. 93; Sall. hist. II, fr. Aurel. col. VII—X.

eius narratus erat, deinde ea e re elucet, quod is qui Servilio succedebat L. Octavius anno demum 74 Ciliciam provinciam adeptus est; itaque si aestatem anni 74 reditui Servilii ac triumpho Romae habito tribuamus, en habemus quinquennium illud Ciceronis. Neque vero Ciceroni contradicere puto Eutropium, quippe qui nil nisi terrestre bellum adversus Isauros gestum significare mihi videatur.

Primum igitur Servilius classem praedonum loco nobis quidem ignoto non incruenta victoria fugavit.[1]) Deinde oppida cepit piratarum in litore Lyciae ac Pamphyliae sita; e quibus primum Olympum expugnavit, ubi Zenicetes dux postquam frustra castellum montemque defendit sese conbussit[2]); exin Corycum, Phaselim, Attaleiam[3]) ceterasque Pamphyliae urbes subiecit. Corycum autem in Lycia situm tunc expugnatum esse et e tota rerum condicione et e verbis Strabonis: *Τούτου δ' ἦν καὶ ὁ Κώρυκος καὶ ἡ Φάσηλις καὶ πολλὰ τῶν Παμφύλων χωρία· πάντα δ' εἷλεν ὁ Ἰσαυρικός* elucere puto, neque debuit Drumann[4]) hoc oppidum confundere cum celeberrima Ciliciae illa urbe specu famoso nota. — Insequenti deinceps triennio (77—75) terrestre gessit Servilius contra Cilices et Isauros bellum. Ac primum Ciliciam[5]) pacasse videtur, ubi etiam ad oppidum Corycum eum venisse e Sallustio[6]) sequitur; deinde per Taurum in Isauros profectus[7]) Oroanda,

---

1) Cf. Flor. I 41, 4.

2) Strabo fr. 96[a].

3) Cf. Flor. l. l.; Eutr. VI 3; Oros. V 23, 22; Ps.-Ascon. p. 173; schol. Gron. p. 404; Cic. de leg. agr. I 5; ibid. II 50.

4) IV 397; item Jordan. Sed rectum iam Mommsen suspicatus est. Eutropius vero cum dicit: 'Is Ciliciam subegit, Lyciae urbes clarissimas oppugnavit et cepit: in his Phaselida, Olympum, Corycum Ciliciae', sibi ipse contradicit; quare cum Grunero vocem 'Ciliciae' glossema ineptum removeo.

5) Cf. Velleium II 39: 'Ciliciam perdomuit Isauricus'; Eutr.: 'Is Ciliciam subegit.'

6) Cf. Sall. fr. I 80 (quod quidem iuiuria primo libro attribuitur): 'Iter vertit ad Corycum urbem inclutam specu atque nemore, in quo crocum gignitur.'

7) Cf. Oros. l. l.: 'Tauri quoque montis latera in Ciliciam vergentia perscrutatus Isauros bello fractos in dicionem redegit.'

Isauram veterem novamque[1]) oppida expugnavit. De Isaura vetere expugnata et Isaura nova dedita Sallustii narratur nuper invento fragmento libri secundi Aurelianensi col. VII—X, illa de re etiam Frontinus III 7, 3 refert, quem e Sallustio hoc hausisse existimo; cf. enim 'ad deditionem siti compulit' cum Sall. col. VIII: 'Egestate aquae coacta deditio est.'

Iisdem temporibus C. Iulius Caesar privatus contra praedones pugnavit.[2]) Namque cum autumno 77 Roma excederet Rhodumque veheretur a piratis captivus factus est, sed mox pecunia liberatus aliquot naves eorum cepit ipsosque morte punivit.

§ 2. De bellis in Macedonia Thraciaque gestis.

Tres in Macedoniam provinciam his annis a Romanis susceptae sunt expeditiones, prima Appio Claudio duce contra Thraces tuendae provinciae causa, dein C. Scribonio Curione imperatore contra Dardanos; tertia a M. Lucullo contra Thraces Moesosque. Isdem temporibus etiam Dalmatia per C. Cosconium occupata est. — Ac primum Appius Claudius eodem quo Servilius anno a Sulla dictatore in Macedoniam post consulatum missus esse videtur, ut Dolabellae succederet; sed quominus eo proficisceretur cum morbo[3]) tum morte Sullae seditionibusque Lepido auctore ortis eum prohibitum esse puto. Ineunte anno 77[4]) interrex urbem contra Lepidum defendit, sed mox in Macedoniam profectus contra Rhodopaeas gentes in provinciam saepius invadentes pugnavit.[5]) Simul classis Romana litora Thraciae aggressa[6]) est. Proximo anno 76 Claudius rebus minus feli-

1) Cf. Cic. de leg. agr. II 50; Strabo fr. 96ᵇ.

2) Suet. Caes. 4; Vell. II 42; falso Plutarchus Caes. 1—2 hanc rem Caesari e Bithynia Romam navigaturo accidisse refert; ceteris autem de rebus Plutarchus cum Velleio ita congruit ut ex eodem scriptore, nempe Livio, utrumque hausisse putaverim.

3) Cf. Sall. fr. I 78: 'Atque Servilius aegrotum Tarenti collegam prior transgressus' (scil. reliquit).

4) Iniuria igitur Neumann II p. 41 Appium Claudium 78—76 triennium in provincia fuisse commemorat.

5) Eutrop. VI 2; S. Ruf. Fest. 9; Oros. V 23, 19; Amm. Marc. XXVII 4, 10.

6) Cf. Fest. c. 9: 'Europae maritimas urbes antea Romana classis

citer gestis morbo correptus mortuus est. — Deinde qui ei succedebat C. Scribonius Curio quaerendum est, quosnam per annos in Macedonia bellaverit. Consul autem cum fuerit anno 76, viri docti annos 75—73 in Macedonia proconsulem eum fuisse iudicaverunt, falso quidem sicut mihi videtur. Namque per triennium Curionem bellum gessisse tradit Eutropius: 'triumphumque meruit et intra triennium finem bello dedit'; cum vero idem postea dicat M. Lucullum bellum Thracicum gerendum suscepisse eodem anno quo fugitivorum inciperet tumultus i. e. anno 73, illo Curionis triennio annos significasse putandus est 76, 75, 74. Sed sibi ipse oppugnare videtur Eutropius, cum antea scripserit: 'missus ei successor C. Scribonius Curio post consulatum', i. e. anno 75. Cum altera Eutropii relatione optime convenit, quod Ps. Frontinus IV 1, 43[1]) seditionem initio expeditionis consule Curione, non proconsule factam esse dicit; Curio igitur secundum Ps.-Frontinum Eutropiumque iam consul i. e. anno 76 bellum inierat. Et omnino fieri potuisse nego, quin Appii Claudii loco, cum anno 76 moreretur, statim eodem etiam anno 76 successor mitteretur. Verba autem periochae 92 'res a Curione proconsule in Thracia gestas adversus Dardanos' (scil. continet) nobis opponi nequeunt, quia his nihil efficitur, nisi libro 92 res anno 75 a Curione gestas contineri. — Curio igitur anni 76 aestate in Macedoniam profectus primum seditionem militum inhibuit. Tum postquam contra Thracum quasdam gentes[2]) minus bene pugnavit, cum ad septentrionem sese convertere mallet, Dardanos adortus subegit et Moesiam superiorem Romano addidit imperio[3]) usque ad Danuvium primus Romanorum progressus.

Postremo M. Lucullus consul anno 73 in Macedoniam provinciam profectus esse mihi videtur; quamquam autem Dru-

---

obtinuit' et Amm. Marc. l. l.: 'Oppida enim in Bosporo sita et Propontide classes obtinuere Romanae.'

1) Minime vero verba Frontini errori tribuenda erunt, id quod voluit Gundermann.

2) Cf. Obseq. c. 59: 'Adversum Maedos varie dimicatum.'

3) Cf. S. Ruf. Fest. 7; Flor. I 39, 6; Eutr. et Oros. l. l., per. 92 et 95; Amm. Marc. XXIX 5, 22.

mann[1]) anno demum 72 Lucullum bellum Thracicum gerendum suscepisse contendit, ex Eutropii loco, de quo iam egimus, hoc falsum esse satis elucere arbitror. Praeterea si anno 73 Lucullus Romae fuisset, hunc certe senatus et isto et insequenti anno adversus fugitivos misisset. — Lucullus igitur ipsam denuo Thraciam aggressus Bessis ad Haemum montem victis Adrianopolin, Philippopolin, Cabylen oppida[2]) cepit. Deinde Moesiam inferiorem subiecit urbesque Apolloniam, Mesembriam, Odessum, Calatin, Istrum, Dionysopolin, Tomos, Bizonem, Parthenopolin expugnavit.[3]) Apollonia autem Apollinis magnam illam statuam Romam eum transvexisse Appianus, Strabo, Plinius referunt. Plinii index Metrodorum Scepsium exhibet, quem quidem Plinius paullo antea § 34 similis rei testem laudat; statuae illius mentionem breviter facit Plinius IV 92, cuius libri in indice iterum apparet Metrodorus. Quare Metrodorum et Strabonis et Plinii hac de re fontem esse reor. — Denique quae Frontinus III 10, 7 de Luculli clade aliqua narrat, qua ad Heracleam per Scordiscos equites affectus est, huc pertinere recte intellexit Bludau.

De bello Dalmatico nemo memoriae quicquam tradidit nisi Eutr. VI 4 et Oros. V 22, 23. C. Cosconius praetor quo anno pro consule in Dalmatiam missus sit nescimus, certe post annum 79 et ante 75; veri simillimum autem est, expeditionem eius una cum Appii factam esse, ut sicut ille partem provinciae ad orientem, hic ad occidentem sitam ab incursionibus barbararum gentium tueretur. Cosconius autem Dalmatiam biennio subegit Salona urbe capta; praeterea seditionem in exercitu eius fuisse e Cicerone pro Cluent. § 97 scimus.

§ 3. De bellis piratico et Cretensi

Contra piratas, qui a Mithridate classe adiuvabantur, anno 74 M. Antonius amplissimo imperio missus est[4]), qui primum prae-

---

1) IV 177; quin Mommsen eum secutus est.

2) Eutr. VI 10; Fest. c. 9;

3) Eutr. et Fest. l. l.; App. Ill. c. 30; Strabon. fr. 77; Plin. n. h. XXXIV 39.

4) Ps.-Ascon. p. 128 et p. 206; Vell. II 31. Naves socii populi Romani praebuisse ei videntur, velut Byzantii, cf. Tac. ann. XII 62.

dones mari Ligustico et Iberico expellere studuit[1]), tum in Sicilia alibique contra eos pugnavit. Anno post 73, quo classis Mithridaticae reliquiae a Triario ad Tenedum insulam deletae sunt[2]), Antonius Cretam aggressus est, quia Cretenses cum Mithridate et praedonibus societate coniuncti sua sponte se subicere Romanis nolebant. Sed mari vehementer victus[3]) ubi ad insulam appulit, pacem cum Cretensibus fecit et triennio frustra in insula trito mortuus est anno 71[4]); ludibrii causa antea Cretici cognomen acceperat. — De scriptoribus hoc unum addam, scholiorum Ps.-Asconianorum quae dicuntur complures illos locos, quibus de hoc bello agitur, e Sallustio hausta mihi videri; etenim nomine laudatur Sallustius p. 176; dein conferendum erit p. 121: 'M. Antonius curator tuendae totius orae maritimae qua Romanum erat imperium' cum fr. III 55: 'Qui orae maritimae, qua Romanum esset imperium, curator a⟨dve⟩rsus[5]) piratas.' Accedit quod inimicissimam Antonio, Cottae, Cethego optimatibus opinionem exprimunt.

Paullo post contra praedones Siciliam vastantes L. Metellus[6]) qui Verri succedebat missus est anno 70, qui prospere res gessisse videtur.

Annis deinceps 68—66 Q. Caecilius Metellus proconsul Cretam denuo aggressus in provinciae formam redegit. Sed hoc de bello Sallustius in historiis non egisse videtur; nullum enim extat fragmentum aut quarti aut quinti libri quod ad id referri possit; atque cum etiam de minoribus rebus, velut de Servilii expeditione, Appii, Curionis, quin Cosconii bellis, quae breviter Sallustius tractavit, complura servata essent a grammaticis scriptoribusve fragmenta, miro sane casu accidisset, si ex huius gravissimi belli enarratione, quam Sallustius amplissimam praebiturum fuisse existimo, tamen nullum enuntiatum, ne

1) Cf. Sall. fr. Aurel. col. 17—18.

2) Cf. Memn. c. 48.

3) Cf. App. nesiot. fr. 6; Flor. I 42; Dio fr. 111, 1; Diodor. XL fr. 1.

4) Cf. per. 97; Ps. Ascon. 121 et 206; schol. Bob. p. 234.

5) 'Contrarius piratis' cod. — Ceterum scholiastae ad Iuvenalem verba ita restituenda videntur: 'Antonius trium Antoniorum corrupt⟨issim⟩us ille; Sallustius' etc.

6) Cf. Oros. VI 3, 5; per. 98; Ps.-Ascon. p. 207.

minima quidem vox aetatem tulisset. At omnino quintus historiarum liber a Sallustio minus perfectus esse mihi videtur. Etenim quamquam primi secundique libri plus centena, tertii quartique nonagena fere tenemus fragmenta, quinti minimus extat fragmentorum numerus, parva quoque rerum hoc libro narratarum copia, quam quidem Cassius Dio triginta fere capitibus[1]) comprehendit. Neque est, cur negemus voluisse Sallustium res historiis usque ad Catilinariam coniurationem narrando deducere. In animo autem habuit fortasse huius belli narrationem ad annum. 66, quo anno bellum confectum est[2]), complecti; morte autem magno operi finem imponere prohibitus est. Sed quocumque modo haec se habent, Sallustium de Q. Metelli bello Cretensi nihil enarrasse constare puto.

Talibus parvulis Servilii Metellorum, Triarii in Pamphyliam, Siciliam, Cretam mareve Aegaeum expeditionibus cum vis praedonum affligi non posset, ad illud rursus recurrerunt Romani, ut uni viro sicut antea Antonio, tunc Pompeio totius maris omnisque orae maritimae imperium transferrent. Quod imperium Cn. Pompeius lege Gabinia nactus tribus fere mensibus praedonibus mare liberavit. Quo de praeclarissimo viri acerrimi bello agendum nobis non erit, sed statim ad scriptores transeamus. Atque primum Dionem Cassium XXXVI 20—37 Sallustium excerpsisse, id quod per se veri simillimum est, etiam confirmatur toto narrationis studio Pompeio Gabinioque iniquo. Accedit quod de Trebellii intercedendi conatu c. 30 accurate cum Asconio p. 71[3]) et de Catuli contra legem Gabiniam oratione cum Sall. fr. V 16 verbis[4]) fere congruit. Longiores orationes Pompeii c. 25—26, Gabinii c. 27—29, Catuli c. 31—36 ipse e suo finxit, namque Sallustius obliqua eos

---

1) Dio Cass. XXXVI 10—41 quae e Sallustio excerpta esse partim docuimus partim infra disputabimus.

2) Similiter res a Servilio annis 77—75 gestas anni 75 exeuntis historiae adnexuit.

3) Cf. Wilmans l. l.; Lichtenfeldt in „Bresl. philol. Abhandl. II“ (1888).

4) Cf. Xiphil. p. 5: *Κάτλον δέ τινος τῶν ἀρίστων ἀνδρῶν εἰρηκότος πρὸς τὸν δῆμον, ἐὰν ἐπὶ ταῦτα ἐκπεμφθεὶς σφαλῇ κτλ.* cum fr. V 16: 'Nam si in Pompeio quid humani evenisset.'

oratione multo brevius loquentes fecit. Attamen Gabinianae argumentum quidem e Sallustio[1]) mutuatus est. Appianum etiam c. 92—96 e Strabone hausisse secundum ea quae Otto disseruit constat. Etenim de praedonum initiis App. 92—93 cum Strab. fr. 95 neque minus c. 96 de piratis capitivis postea in Ciliciae oppida deductis cum Strab. fr. 96 ita consentit ut uterque *ἱστορικὰ ὑπομνήματα* excerpsisse putandus sit. Porro inde quod Appianus c. 95 de nominibus legatorum, qui sub Pompeio bellum piraticum administraverant, plerumque consentit cum Floro I 41, discrepat de quattuor tantum nominibus, intellegitur et Livium et Strabonem similibus vel iisdem fere usos esse auctoribus.

Plutarchum vitae Pompeianae c. 24—28 Sallustio usum esse solo Peter contenderat, cui adsensus est Otto.[2]) Paullo rectius Vogel Strabonem fontem esse iudicavit. Equidem existimo etiam hac in parte Plutarchum compluribus ex auctoribus (praecipue Livio et Strabone, interdum Sallustio) contexuisse narrationem. Namque c. 24 de initiis piratarum nihil habet cum Dione c. 20—23 i. e. Sallustio commune et nonnumquam congruit cum Appiano c. 92—93. Graecum autem fontem certe ostendi puto iis, quae de occupatis per praedones templis et inductis per eosdem novis religionibus referuntur. Etiam quae habet de Sextilio Bellienoque et Antonii filia captivis, leguntur fere apud Appianum.[3]) — Sed finis capitis inde ab: *ἐκεῖνο δ' ἦν ὑβρικώτατον κτλ.* latinum prodit auctorem suum verbis: *ὑπέδουν τοῖς καλκίοις αὐτόν*, quare haec fabula Livio fortasse attribuenda erit. — Deinde c. 25 non e Strabone fluxisse existimo, quippe quem de contionibus Romae habitis ceterisque tumultibus tam ample disseruisse minus verisimile sit; neque omnino Strabo res urbanas curabat. Unum fortasse enuntiatum e Straboni insertum est: *τοῦτο δὲ οὐ πάνυ πολλὰ χωρία*

---

1) Cf. c. 29, 2: *μηδὲ ὅτι τινὲς φθονοῦσι φοβηθῇς* cum Sall. fr. V 14: 'Spe⟨ciem et⟩ celebritatem nominis intellego timentem.' Videtur autem haec orationis illius extrema pars etiam directo sermone a Sallustio allata esse.

2) Peter l. l. p. 114; Otto p. 323; Vogel l. l. p. 26.

3) Cf. c. 93: *καὶ γύναια παροδεύοντα τῶν εὐπατριδῶν καὶ δύο στρατηγοὺς αὐτοῖς σημείοις συνηρπάκεσαν.*

τῆς ὑπὸ Ῥωμαίων οἰκουμένης τὸ μέτρον ἐξέφυγεν, ἀλλὰ τὰ μέγιστα τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν βασιλέων οἱ δυνατώτατοι περιελαμβάνοντο cf. cum App. 94: βασιλεῦσι τε καὶ δυνάσταις καὶ ἔθνεσι καὶ πόλεσι πᾶσι ἐπέστελλον ἐς πάντα συλλαμβάνειν τῷ Πομπηίῳ. Praeterea de periculo, quod per plebem imminebat Pisoni consuli, discrepat Plutarchus a Dione; namque hic consulem contra Gabinium superbe se gerentem facit, Plutarchus vero adversus ipsum Pompeium. Contra cum Livio videtur consentire Plutarchus; etenim cum Dio Gabinium in rogatione sua nondum Pompeii nomen appellasse narret (ἄντικρυς μὲν γὰρ οὐκ εἶπεν), Plutarchus tradit: ἔγραψε δὲ Γαβίνιος — — νόμον οὐ ναυαρχίαν, ἄντικρυς δὲ μοναρχίαν αὐτῷ διδόντα atque similiter Velleius II 31: 'Cn. Pompeius ad eos opprimendos mitteretur.' Quibus de causis huius capitis priorem partem Livii esse arbitror. Sed Catuli contra legem Gabiniam oratio et Roscii contionandi conatus e Sallustio inserta sunt, cum plane conveniant cum Dione c. 30, Xiphil. p. 5, Sall. fr. V 16. Utrumque autem a Plutarcho inter aliena iniectum esse pravus rerum ordo comprobat. — Proximo capite 26 Livium rursus teneri puto; namque Plutarchus eo die quo lex perferenda erat Pompeium Roma exiisse dicit; Dio contra ipso illo die et Pompeium et alios Romae contiones habuisse refert. Tum viginti quattuor legatos Pompeio datos esse commemorat, sed apud Dionem legimus: προςέταξαν αὐτῷ ὑποστρατήγους τε πεντεκαίδεκα. In numeris autem exercitus Pompeio dati partim cum Appiano congruit, partim dissentit; itaque illi non e Strabone petiti sunt, potius e Livio. Atque iam antea vidimus inter Livii et Strabonis fontes similitudinem aliquam intercedere. Porro inde a verbis οὐ μὲν ἀλλὰ διελὼν τὰ πελάγη ipsum bellum enarrare Plutarchus incipit adeoque cum Appiano congruit, ut haec Straboni capita vindicanda sint, sicut de tripertito inter legatos mari, de altera expeditione quadraginta diebus absoluta, de praedonibus sua sponte se subicientibus atque dein in Ciliciam Achaiamque deductis omnibusque aliis in rebus. Graecum autem scriptorem cognoscimus e versibus Graecis, qui Athenis in Pompeium conscripti laudantur. Accedit quod c. 27 de Pisonis consulis apparatus bellicos impediendi conatu denuo abhorret magnopere a Dione,

cum ille in Gallia Narbonensi provincia eius, at Plutarchus Romae hoc factum esse referat. Sed a Strabone abiudicandum est capitis 28 initium, ubi pugna acris ad Coracesium promunturium facta oppugnat Appiani verbis *ἐλπίσας παντοίας μάχης καὶ πολιορκίας αὐτῷ δεήσειν ἐπὶ ἄκρας ἀποκρήμνους, οὐδενὸς δ' ἐδέησεν*, congruit cum Floro; quare Livii esse haec particula videtur.

Apud Florum I 41 nulla nisi Livii memoria quoad investigare possumus extare videtur. Quod totam de piratis victoriam quadraginta diebus partam facit, qua in re convenit cum per. 99 et auct. de vir. ill. 74, id aut Livii errori debetur (quem quidem correxit epitome Eutropiusve)[1]) aut ipsius Flori, ex quo illi forsitan hauserint.

Valerii Maximi VIII 15, 9 fons Livius esse videtur, cf.: 'Si in uno Pompeio Magno omnia reponere perseverasset' cum Vell. II 32: 'Neque omnia in uno reponenda.'

Plinius III 101 et XVI 7 res quasdam a M. Varrone gestas refert, quas teste indice[2]) ex ipsius Varronis aut 'de sua vita' aut 'de legatione' libro hausisse puto. — Idem VIII 93 octingentos quadraginta sex naves piratis a Pompeio demptas esse narrat, quod bene ad Livium[3]) Liviique narrandi genus quadrare mihi videtur. Denique Servius ad Georg. IV 122 de piratis in Graeciam et Calabriam deductis Suetonium[4]) laudat auctorem.

§ 4. De rebus urbanis.

De comitiis, contionibus, iudiciis ceterisque de rebus, quae duodecim his annis Romae actae sunt, amplissime egisse Sallustium, ex operis eius consilio studioque elucet. Sed scriptores perraro urbanarum rerum mentionem fecerunt, ita ut singularum rerum fontes indagare ac Sullustianam restituere memoriam nobis non iam eveniat. Quare satis habeamus, eas tantum res de quibus a scriptoribus certiores facti sumus colli-

---

1) Cf. Eutr. V: 'quod intra paucos menses ingenti felicitate et celeritate confecit.'

2) Cf. Brunn p. 5 et p. 27.

3) Cf. indicem apud Brunn p. 12.

4) Cf. Reifferscheid. Suet. rell. p. 469.

gere, omissis quidem plurimis illis rebus, quae per unum Ciceronem nobis notae sunt.

Ac primum de tumultu, qui anno 78 morte Sullae seditioneque Lepidi in urbe commotus est, iam supra disseruimus.

Anno 77 D. Iunio Bruto Mam. Aemilio Lepido Liviano coss., quorum hic factionis studio consulatum[1]) debere videtur, Cn. Dolabella repetundarum a C. Caesare iuvene reus factus a C. Cotta atque A. Hortensio defensus est[2]); quae lis autumno demum evenit. Liberato enim Dolabella Caesar Roma excessit hieme iam ineunte. Praeterea Lepido ex Italia pulso lex eius frumentaria sublata[3]), Lepidanis autem senatus consulto[4]) reditus permissus est. Eodem hoc anno C. Antonius a Caesare accusatus esse praetore peregrino M. Lucullo[5]) mihi videtur quam rem falso viri docti[6]) anno 76 attribuerunt. Etenim cum Dolabella liberato Caesar statim hieme 77/76 Rhodum navigasset, anno insequenti Romae in iudiciis versari non potuit. Itaque Antonii litem antecessisse Dolabellae i. e. anno 77 medio factam esse equidem existimo. Ergo M. Lucullus, qui cum fratre Lucio anno 79 aedilitate functus est, praetor fuit anno 77 eodem, quo Lucius, neque vero, quod putarunt viri docti anno demum 76.

Insequenti anno 76 Cn. Octavio C. Scribonio Curione coss. Cn. Sicinius tribunus plebei primus restituendae tribuniciae potestatis conatum suscepit[7]), qui statim a Curione consule oppressus est. — Eiusdem anni initio (sed hieme non-

1) Cf. Sall. fr. I 52: 'Curionem quaesit, uti adulescentior et a populi suffragiis integer aetati concederet Mamerci.'

2) Val. Max. VIII 9, 5; Suet. Caes. 4; Ps.-Asc. p. 103.

3) Etenim quoniam lex Terentia Cassia Lepidanam legem repetiit, interea hanc irritam factam esse veri videtur simile esse.

4) Cf. Sall. fr. III 63: 'Post reditum eorum, quibus senatus belli Lepidani gratiam fecerat.'

5) Plut. Caec. 4; Ascon. p. 84.

6) Drumann IV 177; Schlimmer l. l. p. 33; Neumann II p. 39.

7) Cf. Sall. or. Licin. Macr. 8 et 10; Plut. Crass. 7; Sall. fr. II 35 et 36; Ascon. p. 103; Val. Max. IX 14, 5; Plin. VII 55 (qui e Valerio hausit). Falso autem Sallustius tribuno Lucii praenomen praebet, cf. Cic. Brut. 216.

dum peracta) vehementi terra motu concussa est, in Italia Reates, Cordubae in Hispania.[1])

Deinde anno 75 L. Octavio C. Aurelio Cotta coss. Cyrene, quae iam pridem Apionis regis mortui testamento Romanis data erat, in provinciae formam redacta est.[2]) Paullo post fame in urbe exorta tribunisque agitantibus tumultus plebis exarsit[3]), quo in enarrando Sallustius Cottae consulis longiorem finxit orationem. Sed mox L. Opimio tribuno plebis auctore C. Cotta legem tulit tribuniciam[4]), ut tribunis plebei liceret alios deinceps magistratus capessere. De aliis nonnullis legibus, quas a Cotta latas, sed mox ab ipso abrogatas esse scimus, Sallustius nihil rettulit.[5])

Proximo anno 74 L. Licinio Lucullo M. Aurelio Cotta coss. L. Quintius trib. pl. denuo de restituenda tribunicia potestate egit turbulentis aliquot contionibus, sed Lucullus consul publice in eum vehementer invehens privatimque pecunia data conatu tribunum deterruit.[6])

Porro anno 73 M. Terentius Varro Lucullus C. Cassius Varus coss. legem frumentariam[7]) tulerunt, ex qua Verres praetor frumentum in Sicilia coemptum Romam mitteret et qua Lepidi lex Aemilia iterata est. Eodem anno lex Plautia de reditu Lepidonorum[8]) lata esse videtur, quam ipse quoque

---

1) Cf. Obseq. c. 59 et Sall. fr. II 43 (ap. schol. ad Luc. I 552): 'Set Metello Cordubae hiemante cum duabus legionibus alione casu an, sapientibus ut placet, venti per cava terrae citatu rupti aliquot montes tumulique sederunt.'

2) Cf. Sall. fr. Berol. col. II (Hauler-Jordan), App. b. c. I 111; Plut. mor. p. 255 E; Eutr. VI 11; S. Ruf. Fest. c. 13; Amm. Marc. XXII 16, 24.

3) Cf. Sall. fr. Berol. Aurel. col. II—IV.

4) Cf. Sall. or. Lic. Macr. § 8; Ascon. p. 66 et 78; Ps.-Ascon. p. 200.

5) Cf. Cic. pro Cornel. fr. 8 et Ascon. p. 66.

6) Cf. Plut. Luc. 5; Ascon. p. 103; Cic. pro Cluent. 77. 79. 103. 116.

7) Sall. or. Licin. Macr. 19—20; Cic. Verr. III 163 et V 52.

8) Gell. XIII 3; Val. Max. VII 7, 6; Suet. Caes. 5 — Iniuria autem Kritz et Schlimmer l. l. p. 33 Plautiam rogationem anno 77 vindicarunt, quoniam e Suetonio satis constat belli Mithridatici initio i. e. anno 74 in Asia fuisse Caesarem. Recte Lange „Röm. Altertümer“ III² p. 185

Caesar ex Asia reversus in contione defendit. Simul Caesar in reciperandae potestatis tribuniciae actione magnopere adiuvit tribunos, quorum tunc acerrimus Licinius Macer extitit libertatis vindex. Hunc autem Sallustius longiore ad plebem oratione contionantem fecit.

Anno deinceps 72 L. Gellio Poplicola Cn. Cornelio Lentulo Clodiano coss. rogata est lex Cornelia de solvenda pecunia[1]), quae pro bonis publicatis etiam tunc debebatur, quam legem falso Mommsen ac Kritz anno 70 a censore Lentulo esse promulgatam contenderunt. Namque cum e Cicerone[2]) eluceat, rem quam voluerat perferre Lentulus, constitutam esse senatus consultis aliquot, non post haec consulta Lentulum legem rogasse existimo, sed antea legem eius perferri non potuisse, tum demum senatum idem consulto suo decrevisse. Quae si ita sunt, quoniam anno 70 res iam 'aliquot consultis' acta erat, legem non a censore anno 70, sed a consule anno 72 promulgatam esse cum Langio Neumannoque[3]) consentio. Praeterea hoc anno consules Hispania subacta legem tulerunt, ut cives Romani essent quos Cn. Pompeius de consilii sententia singillatim civitate donasset.[4])

Anno 71 P. Cornelio Lentulo Sura Cn. Aufidio Oreste coss. denuo motu terrae concussa est Italia atque Asia.[5]) Sed sub finem huius anni Pompeius in Italiam revertens ad populares se applicaturus[6]) visus est; neque vero is neque Crassus

---

ad annum 73 eam rettulit; Drumann III p. 139 quidem minus apte anno 70 latam esse dicit.

1) Sall. fr. IV 35: 'At Cn. Lentulus patriciae gentis, collega eius, cui cognomentum Clodiano fuit, per incertum stolidior an vanior, legem de pecunia, quam Sulla emptoribus bonorum remiserat, exigenda promulgavit.'

2) Cic. Verr. III 81: 'Unum hoc aliquot senatus consultis reprehensum decretumque est, ut quibus ille (scil. Sulla) de capite dempsisset, ii pecunias in aerarium referrent.'

3) Lange l. l. p. 190; Neumann II 75.

4) Cf. Cic. pro Balb. 19. 39.

5) Cf. Phleg. fr. 12: *καὶ σεισμοῦ ἐν Ῥώμῃ γενομένου πολλὰ ταύτης συνέπεσε* et Nicol. Damasc. fr. 80 (ap. Athen. VII p. 332 F, F. H. G. p. 416).

6) App. b. c. I 121; Plut. Pomp. 21; Ps.-Ascon. p. 147; Sall. fr. IV 31: 'multisque suspicionibus volentia plebi facturus habebatur.'

exercitus dimisere[1]), dum triumphus decretus actusque esset; Pompeius quidem per M. Lollium Palicanum tribunum plebis magnam prope urbem contionem[2]) habuit, consilia sua expliciturus, tum prid. Kal. Ianuar. anni 70 cum Metello triumphavit[3]), cum Crassus ovationem[4]) quae dicitur nactus esset. Crassum autem in consulatus petitione ab eo rogatus libenter adiuvit.[5]) Attamen postquam consulatum inierunt, denuo etiam inimiciores[6]) sibi facti sunt, quam antea.

Ac primum consules tribuniciam potestatem[7]), id quod iamdudum cupiverant populares, eundem quo ante Sullam fuerat in modum restituerunt; deinde censorum creandorum auctores fuerunt Gellii Lentulique[8]), qui biennio antea consulatu functi erant; tum L. Aurelii Cottae lege iudiciaria[9]) equitibus tribunisque aerariis iudicia a Sulla dempta reddiderunt. Interea notissima Verris illa lis accusatore M. Cicerone agi coepta est. Pompeius autem ludos votivos[10]) dedit quindecim per dies mensi Sextili habitos, ac similiter Crassus, ut plebis gratiam reciperaret splendida Herculi deo fecit sacra.[11]) Exeunte

---

1) Plut. et App. l. l.

2) Ascon. p. 103. 193; Sall. fr. IV 30 et 32: 'Si nihil ante adventum suum inter plebem et patres convenisset, coram se daturum operam — — — — — multitudini ostendens, quam colere plurimum, ut mox cupitis ministram haberet, decreverat.'

3) Plut. Pomp. 22; Vell. II 30; Val. Max. VIII 15, 8; Eutrop. VI 5; Flor. II 10, 9; schol. Bob. p. 307.

4) Plut. Crass. 11; Gell. V 6; Plin. XV 125.

5) Plut. Crass. 12; Pomp. 22; Sall. fr. IV 33: 'Collegam minorem et sui cultorem expectans.'

6) Plut. l. l., Sall. fr. IV 34: 'Crassus obtrectans potius collegae quam boni aut mali publici gnavus exactor.'

7) Plut. Pomp. 22; Ascon. p. 103 et 193; schol. Bob. p. 397; Liv. per. 97; Vell. II 30.

8) Plut. Pomp. 22; Liv. per. 98; Ascon. p. 84 et 150. — Creatos esse censores mensi Aprili vel Maio conclusit Lange l. l. p. 193; certe vero antequam comitia haberentur iam nominati erant.

9) Plut. Pomp. 22; Ascon. p. 16. 67. 78. 103. 127; schol. Bob. p. 229. 235. 339; schol. Gronov. p. 386; Liv. per. 97; Vell. II 32; cf. Lange p. 196.

10) Ascon. p. 142. 150; schol. Gron. p. 395; Cic. Verr. act. I 31.

11) Plut Crass. 12.

demum anno Caesaris aliorumque opera reconciliati sunt Pompeius et Crassus.[1]) Praeterea hoc anno per Crassum legem Liciniam de sodaliciis[2]) latam esse scimus.

Iam ad annum veniamus 69, quo consules erant A. Hortensius Q. Caecilius Metellus. Hoc anno Iovis Capitolini templum refectum et a Q. Catulo dedicatum[3]) est; eodem continetur M. Pupii Pisonis de Hispania annis 71—70 plane subacta triumphus.[4])

Anno 68 Q. Marcio Rege L. Caecilio Metello coss. alter consulum mortuus est, cuius in locum suffectus consul non creabatur.[5]) Postea C. Calpurnius Piso iam anni insequentis consul designatus ambitus reus factus est, sed corruptis accusatoribus poenam effugit.[6])

Anno 67 C. Calpurnius Piso M. Acilius Glabrio consules erant, quorum ille legem Calpurniam tulit de ambitu[7]); turbidae deinde inter Pisonem consulem Corneliumque tribunum plebis intercesserunt contiones rixaeque.[8]) Postrema quae Sallustius narrasse historiis videtur, de iudiciis quibusdam Romae habitis ac de L. Lucullo praetore urbano exstant apud Dionem c. 40 et 41. Namque inde a. c. 42: *ἐσήνεγκε μὲν οὖν καὶ ὁ Ῥώσκιος νόμον* altera atque Sallustii memoria, fortasse Livii[9]), incipere mihi videtur; constat autem Sallustium historiis usque ad annum 67 res deduxisse.

---

1) Plut. Pomp. 23; Crass. 12; App. b. c. I 121; Suet. Caes. 19. Appianus autem, cum totius consulatus res omittat, inepta socordia haec facta esse narrat initio consulatus, cum de dimittendis exercitibus inter eos discordia erat. Neque Appiani negligentia nisus Lange l. l. p. 192 Plutarcho fidem debuit denegare.

2) Schol. Bob. p. 253.

3) Liv. per. 98; Cassiodor. s. a.; Tac. hist. III 72; Phlegon. fr. 12.

4) Ascon. p. 15; cf. etiam Wilsdorf in stud. Lips. I p. 121.

5) Cf. Dio Cass. XXXVI 6, 1.

6) Cf. Dio c. XXXVI 38, 3.

7) Dio l. l.; Ascon. p. 68. 75; schol. Bob. p. 361/62.

8) Dio c. 39—40; Ascon. p. 56—58. Ceterum et Dionem et Asconium, cum saepius artissime congruant hanc de rebus urbanis anni 67 narrationem e Sallustio excerpisse iam animadverterunt Wilmans, Grashoff, Lichtenfeldt.

9) Etenim conferas Asc. p. 79 et Dio c. 42 cum Livii per. 99.

De rei publicae administrandae ratione his annis habita hoc unum moneam, nonnumquam senatum recessisse a lege Sullae, secundum quam consules praetoresque in urbe annum degerent, proconsules ac propraetores provincias anno insequenti administrarent. Etenim M. Aurelius Cotta et L. Lucullus ille ab principio, hic mortuo Octavio ad bellum contra Mithridatem gerendum ipso consulatus anno missi sunt; similiter Curionem anno 76 Appio mortuo consulem in Macedoniam profectum esse, item M. Lucullum anno consulatus 73 Thracicum bellum suscepisse supra edocuimus.

Tabula argumenti

Sittl, Carl, die Gebärden der Griechen und Römer. Mit zahlreichen Abbildg. [VI, 386 S. u. 4 Bildertafeln.] gr. 8. 1890. geh. n. ℳ 10.—

Sitzler, Jakob, Abriſs der griechischen Litteraturgeschichte zum Selbstunterricht für Schüler und weitere Kreise. (2 Bände.) I. Band. Die nationale klassische Litteratur von der ältesten Zeit bis zum Tode Alexanders des Grossen. A. u. d. T.: Encyklopädie der klassischen Altertumskunde für Gymnasien. Zweiter Teil. [VIII u. 548 S.] gr. 8. 1890. geh. n. ℳ 4.—

Der II. Band, der die alexandrinische und byzantinische Zeit behandelt, wird baldigst folgen.

Susemihl, Franz, Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandrinerzeit. Erster Band. [XVI u. 907 S.] gr. 8. 1891. geh. n. ℳ 16.—

Swoboda, Heinrich, Dr. phil., Privatdoc. an d. deutschen Universität zu Prag, die griechischen Volksbeschlüsse. Epigraphische Untersuchungen. [X u. 320 S.] gr. 8. 1890. geh. n. ℳ 8.—

Usener, Hermann, der heilige Theodosios. Schriften des Theodoros und Kyrillos. [XXIV u. 210 S.] 8. 1890. geh. n. ℳ 4.—

Verhandlungen der vierzigsten Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Görlitz vom 2. bis 5. Oktober 1889. [VIII u. 503 S.] 1890. gr. 4. geh. n. ℳ 12.—

Wachsmuth, Curt, die Stadt Athen im Alterthum. II. Band, I. Abtheilung. [XVI u. 527 S.] gr. 8. 1890. geh. n. ℳ 12.—

Xenophontis historia Graeca. Recensuit Otto Keller. Editio maior cum apparatu critico et indice verborum. [XXVIII u. 428 S.] gr. 8. 1890. geh. n. ℳ 10.—

Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.

Ciceronis, M. Tullii, scripta quae manserunt omnia. Recognovit C. F. W. Mueller. Pars I. Et s. t.: M. Tullii Ciceronis opera rhetorica recognovit Guilelmus Friedrich. Vol. II continens de oratore libros, Brutum, oratorem, de optimo genere oratorum, partitiones oratorias, topica. [LXXVIII u. 449 S.] 8. geh. ℳ 2.10.

Cleomedis de motu circulari corporum caelestium libri duo. Ad novorum codicum fidem edidit et latina interpretatione instruxit Hermannus Ziegler. [VI u. 258 S.] 8. geh. ℳ 2.70.

Galeni, Claudii Pergameni, scripta minora. Recensuerunt Ioannes Marquardt, Iwanus Mueller, Georgius Helmreich. (3 voll.) Vol. II. Ex recognitione Iwani Muelleri. [XCIV u. 124 S.] 8. geh. ℳ 2.40.

Plutarchi Chaeronensis Moralia. Recognovit Gregorius N. Bernardakis. (4 voll.) Vol. III. [VIII u. 586 S.] 8. geh. ℳ 3.—